

DEATH LITERACY VANUIT HET HEDENDAAGSE JONGERENPERSPECTIEF

Een kwalitatief onderzoek naar hoe religieuze en levensbeschouwelijke invloeden
bijdragen aan de perceptie en omgang met sterfelijkheid bij jongvolwassenen in
Vlaanderen en Brussel

MAHDIA BOUROUINA

AANTAL WOORDEN: 11.224

PROMOTOR: STEVEN VANDERSTICHELEN

BEGELEIDER: ASTRID VERHUE

MASTERPROEF – SOCIALE AGOGISCHE WETENSCHAPPEN

Rolnummer: 0603677

SAMENVATTING MASTERPROEF**Naam en voornaam: Bourouina Mahdia****Promotor: Steven Vanderstichelen****Rolnr.: 0603677**

KLIN	☐
AO	☐
ONKU	☐
AGOG	X

Titel van de Masterproef: DEATH LITERACY VANUIT HET HEDENDAAGSE JONGERENPERSPECTIEF: Een kwalitatief onderzoek naar hoe religieuze en levensbeschouwelijke invloeden bijdragen aan de perceptie en omgang met sterfelijkheid bij jongeren in Vlaanderen en Brussel

Abstract - Samenvatting:

Deze masterproef onderzoekt hoe jongvolwassenen (18-30 jaar) hun Death Literacy ervaren en welke rol religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan, hierin spelen. Er werden tien semigestructureerde interviews afgenomen met jongvolwassenen in Vlaanderen en Brussel, met een diverse levensbeschouwelijke achtergrond: praktiserende moslims, een praktiserende katholieke, een praktiserende boeddhist, niet-praktiserende moslims, atheïsten en agnosten.

Uit de resultaten blijkt dat persoonlijke verlieservaringen een centrale rol spelen in de ontwikkeling van Death literacy: wie een naaste verloor, beschikt over een uitgewerkter kader dan wie geen verlies meemaakte. Zowel moslim, katholieke als boeddhistische respondenten ervaren hun geloof als een krachtig houvast: het hiernamaals (islam en katholicisme) of wedergeboorte (boeddhisme), gebed of meditatie, en gemeenschappelijke rituelen bieden troost en structuur. Atheïstische en agnostische respondenten beschrijven zowel vrijheid als kwetsbaarheid; zij missen soms de gemeenschap en rituelen die religieuze jongeren als vanzelfsprekend ervaren.

De bevindingen benadrukken het belang van een levensbeschouwelijk sensitieve benadering in rouwbegeleiding. Voor de agogische praktijk betekent dit dat professionals oog moeten hebben voor diversiteit aan overtuigingen, én voor de betekenis van het ontbreken daarvan.

Trefwoorden: Death Literacy, jongvolwassenen, religie, islam, katholicisme, boeddhisme, rouw, kwalitatief onderzoek, levensbeschouwing

Student: Mahdia Bourouina
Rolnummer: 0603677
Opleiding: Agogische wetenschappen
Academiejaar: 2025-2026

Masterproef

Titel: Death Literacy vanuit het hedendaags jongerenperspectief:

Een kwalitatief onderzoek naar hoe religieuze en educatieve invloeden bijdragen aan de perceptie en omgang met sterfelijkheid bij jongeren in Vlaanderen en Brussel

Promotor: Steven Vanderstichelen

De masterproef waarvoor de student een credit behaalt, en waaromtrent geen 'non disclosure agreement' (NDA of geheimhoudingsovereenkomst) werd opgesteld, kan kosteloos worden opgenomen in de vubis-catalogus van de centrale universiteitsbibliotheek mits expliciete toestemming van de student.

De student kiest in het kader van de mogelijkheid tot kosteloze terbeschikkingstelling van zijn/haar masterproef volgende optie:

- ☒ OPEN ACCESS: wereldwijde toegang tot de full tekst van de masterproef
- ☐ ENKEL VANOP DE CAMPUS: enkel toegang tot de full tekst van de masterproef vanop het VUB-netwerk
- ☐ EMBARGO WAARNA OPEN ACCESS VOLGT: pas wereldwijde toegang tot de full tekst van de masterproef na een opgegeven datum, met name ...
- ☐ EMBARGO WAARNA ENKEL TOEGANG VANOP DE CAMPUS VOLGT: enkel vanop de campus toegang tot de full tekst van de masterproef na een opgegeven datum, met name ...
- ☐ FULL TEKST NOOIT TOEGANKELIJK: geen toegang tot de full tekst van de masterproef
- ☐ GEEN TOESTEMMING voor terbeschikkingstelling

De promotor bevestigt de kennisname van het voornemen van de student tot terbeschikkingstelling van de masterproef in de vubis-catalogus van de centrale universiteitsbibliotheek.

Datum: 29/04/2026
Handtekening promotor:

Dit document wordt opgenomen in de masterproef. De student die het formulier niet voegt aan de masterproef en/of geen keuze heeft aangeduid en/of het formulier niet ondertekend heeft en/of geen kennisgeving aan de promotor heeft gedaan, wordt geacht geen toestemming tot openbaarmaking te verlenen; in dat geval zal de masterproef enkel worden gearhiveerd, maar is deze niet publiek toegankelijk.

Opgesteld te Brussel op 29/04/2026

Handtekening student

Dankwoord

Deze masterproef werd mogelijk gemaakt door de hulp en steun van verschillende mensen.

Mijn promotor Steven Vanderstichelen en mijn begeleider Astrid Verhue wil ik bedanken voor hun inhoudelijke feedback en beschikbaarheid. Steven, je kritische vragen hielden me scherp. Astrid, je dacht mee toen ik vastliep. Dank voor jullie begeleiding.

Mijn ouders, Moussa Bourouina en Khadidja Zaidi, dank ik voor hun steun en de ruimte die ze me gaven om dit traject in mijn eigen tempo af te ronden.

De tien respondenten (RV1 tot RV10 in deze thesis) dank ik voor hun openheid. Ze vertelden me over verlies, geloof en twijfel, zonder hun medewerking was dit onderzoek niet mogelijk geweest.

En tot slot dank ik mezelf voor het doorzetten, ook toen het thema af en toe te dichtbij kwam.

Inhoudsopgave

ABSTRACT	I
DANKWOORD	III
DEEL 1: INLEIDING	1
1. INLEIDING	1
1.1 Context en probleemstelling	1
1.2 Probleemstelling en kennislacune	2
1.3 Doelstelling en centrale focus	2
1.4 Inclusie- en exclusiecriteria	3
2. LITERATUURSTUDIE	4
2.1 Death Literacy: een multidimensionaal concept	4
2.2 Religie en levensbeschouwing	5
2.3 Synthese en positionering van het onderzoek	6
2.4 Agogische implicaties en verbinding met het onderzoeksdoel	7
3. ONDERZOEKSVRAGEN	8
DEEL 2: DATA EN METHODEN	9
1. DESIGN	9
2. DEELNEMERS	9
3. DATAVERZAMELINGSMETHODE	10
4. INTERVIEWSCHEMA	10
5. ANALYSEMETHODE	11
DEEL 3: RESULTATEN	12
3.1 OVERZICHT RESPONDENTEN	12
3.2 PERSOONLIJKE BELEVING VAN DEATH LITERACY	13
3.3 DE INVLOEDEN VAN RELIGIEUZE EN LEVENSBESCHOUWELIJKE OVERTUIGINGEN OP KENNIS, HOUDING EN GEDRAG	15
DEEL 4: DISCUSSIE EN CONCLUSIE	19
1. BESPREKING	19
1.1 Onderzoeksvraag 1	19
1.2 Onderzoeksvraag 2	20
1.3 Onderzoeksvraag 3	21
2. STERKTES EN BEPERKINGEN VAN HET ONDERZOEK	23
3. AANBEVELINGEN VOOR VERVOLGONDERZOEK	24
4. PRAKTISCHE EN BELEIDSAANBEVELINGEN	25
5. SYNTHESE VAN DE HOOFDBEVINDINGEN	26
6. CONCLUSIE	26
7. SLOTREFLECTIE	27
GEciteerde werken	28
BIJLAGEN	33
BIJLAGE 1: INTERVIEWSCHEMA	33
BIJLAGE 2: INFORMED CONSENT	35
BIJLAGE 3: LABELSCHEMA	40

Deel 1: Inleiding

1. Inleiding

1.1 Context en probleemstelling

In hedendaagse Westerse samenlevingen vindt zich een belangrijke culturele verschuiving in de omgang met sterfelijkheid, die met name zichtbaar wordt bij jongere generaties. Waar traditionele religieuze structuren eeuwenlang het primaire kader boden voor rituelen, betekenisgeving en gemeenschapsondersteuning bij verlies, ervaren steeds meer mensen, en in het bijzonder jongeren, deze kaders als minder vanzelfsprekend of passend bij hun persoonlijke overtuigingen (Gijsberts et al., 2011; Stephenson & Berry, 2015). Deze ontwikkeling plaatst individuen, en mogelijk jongeren nog sterker dan oudere generaties, voor de uitdaging om op eigen wijze betekenis te geven aan de fundamentele realiteit van de dood (Vivekananda et al., 2020).

Tegelijkertijd groeit in verschillende maatschappelijke domeinen, waaronder de palliatieve zorg, het sociaal werk en de gezondheidszorg, het besef dat meer aandacht nodig is voor wat omschreven wordt als Death Literacy. Dit concept, ontwikkeld door Horsfall, Leonard en collega's, verwijst naar *"de kennis, vaardigheden en ervaringen die mensen hebben waardoor ze in staat zijn om betekenisvolle acties te ondernemen rondom het levenseinde, voor zichzelf en anderen"* (Noonan, Horsfall, Leonard, & Rosenberg, 2016). Het omvat niet alleen feitelijke kennis, maar ook praktische en emotionele vaardigheden, alsmede het vermogen om sociale netwerken te mobiliseren.

Death Literacy wordt ingezet vanuit een public health-benadering. Het levenseinde wordt hierbij primair gezien als een sociale en maatschappelijke uitdaging, complementair aan het formele zorgsysteem. Mensen weten vaak niet waar ze terecht kunnen met hun vragen en hebben nood aan informele sociale ondersteuning in de buurt. Death Literacy is precies dat: *het vermogen om informatie over de dood en sterven kritisch te analyseren, evalueren en in te zetten, én om ondersteuning te vinden, te geven en te ontvangen, los van of aanvullend op professionele hulpverlening* (Noonan et al., 2016; Leonard et al., 2021).

Om de persoonlijke ontwikkeling van Death Literacy te begrijpen, is het essentieel om deze te plaatsen binnen de bredere maatschappelijke context waarin zij vorm krijgt. Robert Kastenbaum biedt hiervoor een waardevol theoretisch kader met zijn concept van het Death System. Hij stelt dat elke samenleving een min of meer geïntegreerd systeem heeft: *een netwerk van mensen, plaatsen, tijden, objecten en symbolen dat functioneert om de dood het hoofd te bieden en te integreren in het dagelijks leven* (Kastenbaum, 1972; Corr, 2015). De functies van dit systeem variëren van het waarschuwen voor de dood en het voorkomen ervan, tot het zorgen voor stervenden, het behandelen van de doden, en bovenal het geven van betekenis aan de dood (Corr, 2015). Death Literacy kan worden gezien als het persoonlijke vermogen om binnen dit grotere, maatschappelijke Death System te navigeren, het te begrijpen en er op een eigen wijze mee om te gaan.

1.2 Probleemstelling en kennislacune

Voor jongvolwassenen (18-30 jaar) is het ontwikkelen van Death Literacy een relevant proces, omdat zij zich in een cruciale formatieve periode bevinden. Deze levensfase omschreven als 'emerging adulthood' door Arnett (2000), wordt gekenmerkt door identiteitsexploratie, toenemende autonomie en het actief vormgeven van een persoonlijk waarden- en zingevingskader. Confrontaties met verlies of sterfelijkheid, of de anticipatie daarop, kunnen in deze fase diepgaande vragen oproepen over betekenis, doel en verbinding. Onderzoek naar deze leeftijdsgroep is schaars, nochtans is hun positie uniek: ze zijn vaak minder actief in religieuze gemeenschappen of het ouderlijk gezin, maar moeten wel een eigen weg vinden in de omgang met verlies (Arrowood et al., 2018).

Onderzoek suggereert dat toegang tot en ontwikkeling van Death Literacy ongelijk verdeeld is (Li, Che, Zhu, & Ng, 2024). Factoren zoals sociale klasse, culturele achtergrond, religieuze affiliatie en leeftijd beïnvloeden in welke mate mensen over de nodige kennis, vaardigheden en sociale ondersteuning beschikken (Li, Che, Zhu, & Ng, 2024). Jongeren die opgroeien in contexten waar traditionele religieuze rituelen en taal niet langer resoneren, kunnen eventueel een gemis ervaren aan herkenbare steun en kaders bij verlieservaringen (Arrowood et al., 2018). Tegelijkertijd blijven religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen voor veel mensen een cruciale bron van houvast en betekenis. Ze kunnen bijdragen aan coping en het vormen van een houding ten aanzien van de dood (Bulut, 2023; Mahamid, Chou, & Mansour, 2023). Maar ook de mate waarin deze overtuigingen een rol spelen, van sterk tot nauwelijks, is betekenisvol: ook dát vormt een kader.

Er bestaat een lacune in het wetenschappelijk onderzoek. Hoewel de concepten Death Literacy en het Death System elk afzonderlijk zijn onderzocht, en er uitgebreide literatuur bestaat over religieuze coping, ontbreekt onderzoek dat deze lijnen expliciet met elkaar verbindt voor de specifieke doelgroep van jongvolwassenen. Dat is opvallend, want juist deze groep bevindt zich in een formatieve levensfase waarin traditionele religieuze kaders minder vanzelfsprekend zijn en een eigen zingevingskader moet worden ontwikkeld (Arrowood et al., 2018). Daarom is het relevant om te vragen: hoe ervaren jongvolwassenen hun Death Literacy precies? Welke rol spelen hun persoonlijke religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan, in het vormgeven van deze literacy? Zonder inzicht in deze persoonlijke betekenisgeving en navigatie, blijft ondersteuning bij verlieservaringen voor deze groep vaak generiek en onvoldoende afgestemd op hun leefwereld.

1.3 Doelstelling en centrale focus

Het primaire doel van deze masterproef is om een kwalitatief, diepgaand inzicht te verwerven in de wijze waarop jongvolwassenen hun Death Literacy ervaren en vormgeven, met bijzondere aandacht voor de invloed van hun religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de mate waarin deze een rol spelen. Het onderzoek beoogt de persoonlijke verhalen en betekenisgeving centraal te stellen, en deze te begrijpen binnen het overkoepelende kader van het maatschappelijke Death System. Het death system van Kastenbaum (Corr, 2015) wordt in dit onderzoek gehanteerd als een sensitizing concept: het biedt een achtergrondkader om te begrijpen hoe jongeren navigeren binnen maatschappelijke structuren rond de dood, zonder dat het systematisch wordt toegepast in de analyse. Dit leidt tot de volgende centrale onderzoeksvraag:

"Hoe ervaren jongeren hun eigen Death Literacy in relatie tot religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan?"

Om deze brede vraag hanteerbaar te maken, worden drie specifieke deelvragen geformuleerd:

1. Hoe ervaren jongeren hun eigen Death Literacy?
2. Hoe beïnvloeden religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan, hun kijk op sterven, rouw of verlies?
3. Hoe hebben hun overtuigingen en community bijgedragen aan de ontwikkeling van kennis over de dood, en hoe vertaalt zich dat naar houding en gedrag?

Door deze vragen te beantwoorden via een kwalitatieve onderzoeksmethodologie, wil deze studie bijdragen aan een meer genuanceerd en contextueel begrip van Death Literacy. Het beoogt niet het niveau van Death Literacy te meten, maar wel de ervaring en betekenisgeving ervan te exploreren, met relevante implicaties voor de agogische praktijk.

1.4 Inclusie- en exclusiecriteria

Het onderzoek bevraagt jongvolwassenen van 18 tot 30 jaar in Vlaanderen en Brussel, zowel met als zonder religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen.

2. Literatuurstudie

2.1 Death Literacy: een multidimensionaal concept

Het concept Death Literacy is ontwikkeld als een specifieke toepassing van gezondheidsgeletterdheid op het domein van het levenseinde. Noonan, Horsfall, Leonard en Rosenberg (2016) definiëren het als een verzameling van kennis, vaardigheden en ervaringen die individuen en gemeenschappen in staat stellen weloverwogen keuzes te maken en actie te ondernemen rond sterven, dood en rouw. *Death Literacy omvat niet alleen het kunnen vinden en geven van steun, maar ook het kritisch kunnen analyseren, evalueren en inzetten van informatie over sterven, dood en rouw* (Leonard et al., 2021). Het betreft dus niet alleen passieve kennis, maar ook actieve bekwaamheid.

In de oorspronkelijke conceptualisering onderscheiden Noonan et al. (2016) vier onderling verbonden dimensies die samen Death Literacy vormen:

Factual knowledge: Basiskennis over sterven, dood en rouw. Dit omvat begrippen, processen en inzicht in beschikbare bronnen en ondersteuningsmogelijkheden rond het levenseinde.

Practical knowledge: Praktische, toepasbare kennis over wettelijke, financiële en praktische zaken die relevant zijn aan het levenseinde, zoals wilsbeschikkingen, uitvaartmogelijkheden, palliatieve zorgopties en administratieve afhandeling na overlijden.

Experiential knowledge: Kennis en inzicht verworven door eigen levenservaringen met sterven, dood en verlies. Dit kan zowel door persoonlijk verlies zijn als door het ondersteunen van anderen in hun rouwproces, en draagt bij aan een dieper begrip van de emotionele en existentiële aspecten van sterfelijkheid.

Community knowledge/social action: Het vermogen om binnen gemeenschappen kennis te delen, informele steunnetwerken (familie, vrienden, buren) te herkennen en te mobiliseren, en collectief actie te ondernemen rond zorg aan het levenseinde. Deze dimensie benadrukt het sociale en gedeelde karakter van Death Literacy, los van of aanvullend op professionele hulpverlening.

Leonard en collega's (2021) operationaliseerden deze dimensies verder in de Death Literacy Index (DLI), een meetinstrument dat Death Literacy meet aan de hand van vier categorieën: practical knowledge, experiential knowledge, ability to use social networks en critical understanding of systems. Daarbij werd de oorspronkelijke dimensie community knowledge/social action uit Noonan et al. (2016) opgesplitst in twee afzonderlijke componenten: het vermogen om sociale netwerken te gebruiken en kritisch inzicht in formele systemen en ondersteuning rond het levenseinde. In dit onderzoek wordt factual knowledge breder geïnterpreteerd dan in de oorspronkelijke conceptualisering van Noonan et al. (2016). Waar Noonan et al. onder factual knowledge vooral praktische, medische en juridische kennis verstaan (bijvoorbeeld: wat is palliatieve zorg, welke documenten zijn nodig), worden in dit onderzoek ook existentiële kaders (zoals kennis over het hiernamaals of wedergeboorte) tot factual knowledge gerekend, voor zover respondenten deze

kennis als feitelijk presenteren. Deze keuze is verdedigbaar omdat dergelijke kaders voor religieuze jongeren functioneren als een cognitief houvast dat de dood voorspelbaar maakt.

Death Literacy wordt gezien als een vorm van empowerment die bijdraagt aan betere zorg aan het levenseinde, meer controle over eigen keuzes en veerkrachtigere rouwprocessen (Noonan et al., 2016). Voor jongvolwassenen is dit een ontwikkelend vermogen dat gevormd wordt door sociale interacties, persoonlijke ervaringen en de informatie waaraan zij blootgesteld worden. Leonard et al. (2021) benadrukken het belang van sociale en ervaringsgerichte leerprocessen naast formeel onderwijs.

2.2 Religie en levensbeschouwing

Alvorens de rol van religie en levensbeschouwing te bespreken, is het nodig de begrippen te verduidelijken. In deze studie wordt religie opgevat als een geïnstitutionaliseerd systeem van geloofsovertuigingen, rituelen en praktijken gericht op het heilige of transcendente, vaak met een gemeenschappelijke moraal en een georganiseerde gemeenschap (Gijsberts et al., 2011). Levensbeschouwing is een breder begrip: het omvat zowel religieuze als seculiere wereldbeelden die richting geven aan vragen naar zin en waarde (Vail & Soenke, 2018). Deze studie wil begrijpen hoe religieuze of levensbeschouwelijke kaders, of de afwezigheid daarvan, de ervaring en manifestatie van Death Literacy bij jongvolwassenen beïnvloeden. Daarbij ligt de focus niet op 'welke' kaders, maar op 'hoe' deze kaders functioneren.

Religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen vormen een centrale dimensie in de manier waarop mensen betekenis geven aan leven en dood. Zoals in de inleiding beschreven (paragraaf 1.1), biedt het death system een kader om te begrijpen hoe samenlevingen de dood integreren. In de context van dit death system bieden religieuze tradities vaak een gestandaardiseerd en uitgewerkt kader dat voorziet in alle componenten: specifieke mensen (geestelijken), gewijde plaatsen, rituele tijden en objecten, en een rijkdom aan symbolen en verhalen (Corr, 2015).

De kracht van religie ligt vaak in de gedeelde taal en praktijk. De Koran biedt voor moslims specifieke verzen en zinnen die troost kunnen bieden en richting geven aan het handelen bij overlijden. Dit heeft een sterke interpersoonlijke en gemeenschapsgerichte functie: de woorden zijn er, ze zijn bekend, ze verbinden (Sheikh, 1998). Voor katholieke christenen kunnen gebeden en rituelen zoals de wake een gelijkaardige functie vervullen. Binnen het hindoeïsme spelen de rituelen rond de brandstapel en de śrāddha-ceremonies een vergelijkbare rol: ze bieden een gestructureerde manier om afscheid te nemen en verbinding te houden met de overledene (Chidester, 1990), maar ook buiten georganiseerde religie ontstaan nieuwe gedeelde praktijken. Pagis en Ariad (2018) beschrijven hoe in Zwitserland alternatieve doodswakes ontstaan waar mensen zelf rituelen creëren, gedreven door gedeelde emoties in plaats van door religieuze voorschriften.

Onderzoek suggereert dat religie en levensbeschouwing een belangrijke bron van coping kan zijn. Het gebruik van religieuze copingstrategieën, zoals gebed of het zoeken van spirituele steun, wordt in verband gebracht met minder doodsangst en een grotere acceptatie van sterfelijkheid (Bulut, 2023; Mahamid et al., 2023). Daarnaast biedt een religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging

vaak toegang tot een netwerk van medegelovigen, een gedeeld kader dat bepaalt hoe men handelt bij overlijden, en rituelen die structuur bieden in rouw, aspecten die nauw aansluiten bij de community knowledge en practical knowledge dimensies van Death Literacy (Noonan et al., 2016; Tadros et al., 2022). Spirituele zorg aan het levenseinde wordt geassocieerd met een beter psychosociale en existentieel welzijn bij patiënten (Gijsberts et al., 2011). Religieuze gemeenschappen kunnen daarnaast functioneren als een krachtig sociaal netwerk dat praktische en emotionele ondersteuning biedt (Pentaris & Tripathi, 2020; Tadros et al., 2022). Soms is de steun meer sociaal dan theologisch.

De relatie is echter complex en niet altijd positief. De mate waarin religieuze kaders steun bieden, is afhankelijk van persoonlijke geloofsbeleving en de congruentie met iemands waarden. Wanneer religieuze doctrines rigide zijn of niet aansluiten bij de persoonlijke overtuigingen, kunnen ze juist leiden tot spanning, schuldgevoel of conflict (Stephenson & Berry, 2015). Zelfs binnen gevestigde religies is er ruimte voor persoonlijke interpretatie. Het geloof in reïncarnatie bijvoorbeeld, kan binnen verschillende tradities anders worden ingevuld en heeft impact op hoe mensen met verlies omgaan.

In een geseculariseerde samenleving zoals de Vlaamse, waar kerk en staat grotendeels gescheiden zijn en religieuze en levensbeschouwelijke participatie afneemt, is voor veel jongeren spiritualiteit een persoonlijke, eclectische zoektocht geworden. Elementen uit verschillende tradities worden gecombineerd of nieuwe vormen gecreëerd (Gijsberts et al., 2011; Pagis & Ariad, 2018). Daarbij is het belangrijk op te merken dat er niet één eenduidig Death System bestaat. *Verskillende gemeenschappen hanteren eigen Death Systems, soms overlappend, soms botsend, en niet iedereen heeft dezelfde toegang tot het dominante of 'mainstream' death system. Voor jongvolwassenen is het religieuze component van het death system daardoor vaak fluïde en niet institutioneel. Ook de mate waarin religie en levensbeschouwing een rol speelt, is betekenisvol. Wie zonder religieus kader opgroeit, kan andere vormen van betekenisgeving ontwikkelen of omgaan met een grotere mate van existentiële openheid rond dood en sterfelijkheid. Ook zonder religieus kader kunnen mensen betekenis vinden, al gebeurt dit vaker buiten geïnstitutionaliseerde religieuze structuren (Vail & Soenke, 2018). In dit onderzoek worden respondenten als niet-religieus beschouwd wanneer zij zich niet verbonden voelen met een geïnstitutionaliseerd geloofssysteem.* Binnen deze categorie vallen atheïsten, agnosten en niet-praktiserende gelovigen. Deze laatste groep wordt niet altijd tot de niet-religieuzen gerekend; waar relevant wordt in de analyse onderscheid gemaakt tussen niet-praktiserend en volledig afwezig van religie.

2.3 Synthese en positionering van het onderzoek

De besproken literatuur toont dat Death Literacy een belangrijk persoonlijk en sociaal vermogen is dat zich ontwikkelt binnen een maatschappelijk death system. Religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen vormen een historisch krachtige, maar voor jongvolwassenen vaak getransformeerde component van dat systeem. Concreet kunnen religieuze en levensbeschouwelijke kaders bijdragen aan factual knowledge (bijvoorbeeld: kennis over rituelen) en practical knowledge (bijvoorbeeld: hoe een uitvaart verloopt). Via religieuze gemeenschappen kunnen jongeren ook community knowledge ontwikkelen: wie ze kunnen aanspreken bij verlies en hoe ze steun bieden (Tadros et al., 2022).

Voor jongvolwassenen is die impact anders dan voor ouderen: zij groeien op in een geseculariseerde context en hebben binnen deze masterproef minder vanzelfsprekende banden met religieuze gemeenschappen. Tegelijkertijd kunnen diezelfde kaders wringen wanneer jongeren zich niet langer herkennen in de geboden taal of rituelen (Stephenson & Berry, 2015). Death Literacy wordt dan niet alleen gevormd door wat religie biedt, maar ook door de afstand die jongeren ervan nemen.

Dit onderzoek positioneert zich in het snijvlak van deze inzichten. Het richt zich specifiek op de ervaring en betekenisgeving van jongeren, wat een lacune is in de bestaande, vaak meer kwantitatieve of volwassenengecentreerde literatuur over Death Literacy. Door kwalitatieve interviews te gebruiken, gaat het niet om het niveau van Literacy meten, maar wel begrijpen hoe jongeren dit vermogen zelf definiëren en beleven, en hoe dit verweven is met hun levensbeschouwelijke overtuigingen, of het ontbreken daarvan. De drie onderzoeksvragen zijn hier logisch uit afgeleid en richten zich op de persoonlijke beleving, de rol van levensbeschouwing (of de afwezigheid ervan), en de concrete vertaling naar kennis, houding en gedrag, met expliciete aandacht voor de rol van community.

Dit geïntegreerde perspectief, dat het persoonlijke (Literacy), het levensbeschouwelijke/religieuze en het maatschappelijke (system) met elkaar verbindt, vormt de unieke theoretische bijdrage van deze studie en biedt een solide basis voor het empirische onderzoek dat volgt.

2.4 Agogische implicaties en verbinding met het onderzoeksdoel

De besproken literatuur heeft concrete implicaties voor de agogische praktijk. Agogen werken op het snijvlak van individu en samenleving, en Death Literacy is bij uitstek een thema dat op dat snijvlak speelt.

Om te beginnen is er een signaleringsfunctie. Agogen in het jeugdwerk, het sociaal werk of de welzijnssector komen jongeren tegen die worstelen met verlies, maar daar geen taal of kader voor hebben. Zij kunnen signaleren wanneer jongeren vastlopen in hun rouw, of wanneer bestaande kaders (of het ontbreken daarvan) onvoldoende steun bieden.

Daarnaast is er een verwijzings- en verbindingsfunctie. Agogen kunnen jongeren doorverwijzen naar passende ondersteuning: rouwbegeleiding, lotgenotengroepen, maar ook naar religieuze of levensbeschouwelijke gemeenschappen als die aansluiten bij hun behoeften. Omgekeerd kunnen ze ook verbindingen leggen tussen formele zorg en informele netwerken.

Vervolgens is er een educatieve functie. Agogen kunnen bijdragen aan het vergroten van Death Literacy door het thema bespreekbaar te maken, door informatie te geven over praktische zaken (wilsbeschikkingen, uitvaartmogelijkheden), en door jongeren te ondersteunen in het ontwikkelen van hun eigen taal en rituelen rond verlies. Dit kan in het onderwijs, in het jeugdwerk, of in buurtgerichte initiatieven.

Tot slot is er een gemeenschapsversterkende functie. Omdat Death Literacy niet alleen individueel is, maar ook sociaal, kunnen agogen bijdragen aan het versterken van netwerken en

gemeenschappen. Het ondersteunen van buurtinitiatieven rond rouw, het faciliteren van gespreksgroepen, of het helpen organiseren van alternatieve rituelen, dit zijn allemaal agogische interventies die death literacy op gemeenschapsniveau versterken.

De nood aan levensbeschouwelijk sensitieve begeleiding wordt in de literatuur sterk onderstreept. Dat betekent niet dat een agoog theoloog moet zijn, maar wel dat hij of zij oog heeft voor de diversiteit aan overtuigingen, én voor de betekenis van het ontbreken daarvan. Het vraagt om een houding van openheid, nieuwsgierigheid en respect, zonder te vervallen in vrijblijvendheid.

Deze studie wil bijdragen aan een kader dat professionals in staat stelt jongeren beter te ondersteunen in hun zoektocht naar betekenis bij verlieservaringen. Door te begrijpen hoe jongeren zelf hun Death Literacy ervaren en welke rol overtuigingen daarin spelen, kunnen agogen hun interventies daar beter op afstemmen.

3. Onderzoeksvragen

Deze studie onderzoekt hoe jongeren hun eigen Death Literacy beleven, en in welke mate religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan, hier een rol in spelen. De onderzoeksvragen zijn opgebouwd rond twee centrale thema's die samen een breed beeld schetsen van hoe jongvolwassenen betekenis geven aan sterfelijkheid: hun persoonlijke ervaringen en overtuigingen, en de specifieke invloeden vanuit religieuze of levensbeschouwelijke tradities.

Centrale onderzoeksvraag: "Hoe ervaren jongeren hun eigen Death Literacy in relatie tot hun religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan?"

Deelvragen:

1. Hoe ervaren jongvolwassenen hun eigen Death Literacy?
2. Hoe beïnvloeden religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan, hun kijk op sterven, rouw of verlies?
3. Hoe hebben hun overtuigingen en community bijgedragen aan de ontwikkeling van kennis over de dood, en hoe vertaalt zich dat naar houding en gedrag?

Deel 2: Data en methoden

1. Design

Dit onderzoek hanteerde een kwalitatief onderzoeksdesign. De keuze voor een kwalitatieve benadering vloeide voort uit de aard van de onderzoeksvragen, die zich richtte op betekenisgeving, persoonlijke ervaringen en percepties rond Death Literacy bij jongvolwassenen. Kwalitatief onderzoek is bij uitstek geschikt om diepgaand inzicht te verwerven in complexe, gevoelige en contextgebonden fenomenen zoals de omgang met sterfelijkheid en de rol van religieuze en levensbeschouwelijke kaders (Creswell, 2013; Brinkmann & Kvale, 2018). Binnen dit kwalitatieve onderzoek werd gebruikgemaakt van semigestructureerde interviews, omdat deze methode ruimte bood voor persoonlijke verhalen en tegelijkertijd structuur geeft om de onderzoeksvragen systematisch te kunnen beantwoorden. Deze aanpak sluitte aan bij de exploratieve aard van het onderzoek, waarbij niet het toetsen van hypothesen centraal staat, maar het begrijpen van hoe jongeren hun Death Literacy ervaren en welke betekenis zij toekennen aan religieuze en levensbeschouwelijke invloeden (Brinkmann & Kvale, 2018).

2. Deelnemers

Dit kwalitatief onderzoek richtte zich op jongeren tussen 18 en 30 jaar die woonachtig zijn in Vlaanderen of Brussel. De leeftijdscategorie 18 tot 30 jaar werd gekozen omdat jongvolwassenen zich in een levensfase bevinden waarin existentiële vragen rondom verlies en sterfelijkheid steeds belangrijker worden, terwijl traditionele religieuze kaders aan invloed verliezen (Arrowood et al., 2018; Vail & Soenke, 2018). Deze levensfase werd in de literatuur ook wel omschreven als *emerging adulthood*: een periode van identiteitsontwikkeling en exploratie op verschillende levensdomeinen, waaronder religie en levensbeschouwing (Arnett, 2000).

De inclusiecriteria waren: leeftijd tussen 18 en 30 jaar, woonachtig in Vlaanderen of Brussel, en voldoende beheersing van het Nederlands om ervaringen genuanceerd te kunnen verwoorden. Binnen deze doelgroep wordt gestreefd naar diversiteit op het vlak van religieuze of levensbeschouwelijke achtergrond (zowel religieus als seculier), ervaring met verlies of rouw, geslacht, en leeftijdsspreiding over de hele range van 18 tot 30 jaar.

De exclusiecriteria waren: jonger dan 18 of ouder dan 30 jaar, niet woonachtig in Vlaanderen of Brussel, onvoldoende beheersing van het Nederlands, en personen in acute rouw of psychische crisis. Deze laatsten worden niet actief geworven; mochten zij zich desondanks aanmelden, wordt in een voorafgaand contact zorgvuldig ingeschat of deelname verantwoord is.

De selectie van deelnemers verliep doelgericht. Er werd bewust gezocht naar participanten met de bovenstaande kenmerken. Deze methode was geschikt omdat het onderzoek diepgaand inzicht nastreefde in een specifieke, diverse doelgroep en geen statistische generaliseerbaarheid (Creswell, 2013). Aanvullend werd de sneeuwbalmethode gebruikt: Er werd gestart binnen het eigen netwerk en gevraagd aan de deelnemers het onderzoek verder te verspreiden. Dit verlaagde de drempel voor gevoelige thema's (Baarda et al., 2013). De werving verliep dus via drie kanalen: eigen netwerk,

sneeuwbal methode via dat netwerk, en sociale media (Instagram, Facebook, LinkedIn). In totaal namen tien jongvolwassenen deel aan het onderzoek, met de hierboven beschreven diverse levensbeschouwelijke achtergrond.

3. Dataverzamelmethode

Zoals eerder vermeldt werd in dit onderzoek gekozen voor individuele semigestructureerde interviews. Deze methode was geschikt omdat het persoonlijke, complexe en soms gevoelige onderwerpen betreft, waarbij deelnemers ruimte krijgen om hun eigen ervaringen en betekenisgeving te delen binnen een gestructureerd kader (Brinkmann & Kvale, 2018; Baarda et al., 2013). Individuele interviews zorgden ervoor dat respondenten zich vrijer voelden om openhartig te spreken over onderwerpen als verlies, rouw en religieuze overtuigingen, zonder beïnvloeding van groepsdruk (Creswell, 2013).

De interviews werden zo flexibel mogelijk georganiseerd om de drempel voor deelname te verlagen en het comfort van de deelnemer te maximaliseren. De deelnemer koos een locatie (thuis of een rustige openbare plek) en het tijdstip. Indien gewenst kon het interview online via een beveiligde videoverbinding. De interviews duurde ongeveer 60 minuten. Deze flexibiliteit vergrootte het gevoel van veiligheid en comfort tijdens het interview en verhoogde de kans dat deelnemers zich open durven opstellen (Baarda et al., 2013).

Gezien de gevoeligheid van het onderwerp werden deelnemers met zorg benaderd, volgens de richtlijnen van de Ethische Commissie Humane Wetenschappen van de VUB. Voorafgaand ontvingen deelnemers een informed consent (zie bijlage 2). Voor het interview werd dit mondeling herhaald. Tijdens het interview werd regelmatig gecheckt hoe de deelnemer zich voelt; pauze of stopzetting is altijd mogelijk. Bij emotionele belasting werd er doorverwezen naar passende hulp (bijvoorbeeld studentenbegeleiding of CAW). Twee weken na het interview volgde een nazorgcontact en werd herinnerd aan het recht op intrekking van deelname.

Interviews werden met toestemming opgenomen en verbatim getranscribeerd en vervolgens werd de data geanalyseerd volgens de reflexieve thematische analyse van Braun en Clarke (2006, 2019). De codering gebeurde met behulp van MAXQDA. Namen en andere identificerende gegevens worden verwijderd of vervangen door pseudoniemen. Elke deelnemer kreeg een unieke code (RV1, RV2, ...). Transcripten werden gedeeld met promotor en begeleider. Audiobestanden werden na het transcriberen verwijderd. Er werd geen financiële vergoeding voorzien voor deelname aan dit onderzoek; de belasting voor participanten was beperkt tot een eenmalig interview van ongeveer 60 minuten.

4. Interviewschema

Het interviewschema (bijlage 1) werd ontwikkeld op basis van een grondige literatuurstudie en afgestemd op de onderzoeksvragen. Bij de ontwikkeling zijn de volgende bronnen en inzichten gebruikt: de dimensies van Death Literacy zoals geconceptualiseerd door Noonan et al. (2016) en geoperationaliseerd in de Death Literacy Index (Leonard et al., 2021), literatuur over religieuze en spirituele betekenisgeving bij jongeren (Gijsberts et al., 2011; Pagis & Ariad, 2018), inzichten over

religieuze coping en de rol van gemeenschap bij rouw (Bulut, 2023; Tadros et al., 2022), en onderzoek naar de impact van sterftewustzijn op zingeving (Spitzenstätter & Schnell, 2022).

Voorafgaand aan de dataverzameling werd een testinterview afgenomen met iemand uit de doelgroep om het interviewschema te evalueren en waar nodig aan te passen. Het testinterview werd niet opgenomen in de analyse (Guest et al., 2006).

5. Analysemethode

Er werd gebruikgemaakt van een combinatie van deductieve en inductieve codering. De analyse vertrok deductief vanuit de vier dimensies van Death Literacy zoals beschreven door Noonan et al. (2016): factual knowledge, practical knowledge, experiential knowledge en community knowledge/social action. Deze dimensies vormden de initiële hoofdcodes binnen de analyse. Tijdens het coderingsproces werden binnen deze hoofdcodes meer specifieke subcodes ontwikkeld op basis van terugkerende patronen in de interviews. Vervolgens werd ook inductief gecodeerd: fragmenten die niet binnen de vooraf bepaalde dimensies pasten, kregen een nieuwe code op basis van thema's die vanuit de data zelf naar voren kwamen. Het coderingsproces verliep iteratief, waarbij voortdurend werd teruggekeerd naar de data om codes en thema's te herzien, verfijnen en hergroeperen. De inductieve codes werden nadien ondergebracht binnen bestaande of nieuwe thema's. Na meerdere revisies werden de definitieve thema's vastgelegd, die de structuur vormen van de resultatensectie (Deel 3). Het volledige labelschema is opgenomen in bijlage 3.

Om de kwaliteit van de analyse te waarborgen, werden de volgende maatregelen genomen: peer debriefing (tussentijdse bevindingen werden besproken met medestudenten en de promotor), reflexiviteit (een onderzoeksdagboek werd bijgehouden), en transparantie (alle stappen in het analyseproces werden gedocumenteerd. Deze aanpak sluit aan bij de kwalitatieve, exploratieve aard van het onderzoek, waarbij de focus ligt op diepgaand inzicht en betekenisgeving (Crouch & McKenzie, 2006).

Voor deze masterproef werd geen gebruik gemaakt van generatieve AI voor het schrijven van teksten, het genereren van ideeën, het analyseren van data of het interpreteren van resultaten.

Deel 3: Resultaten

In dit hoofdstuk worden de bevindingen uit de tien semigestructureerde interviews gepresenteerd. De resultaten zijn geordend volgens de drie onderzoeksvragen, maar binnen elke onderzoeksvraag worden thematische patronen zichtbaar die uit de data naar voren kwamen. Eerst wordt beschreven hoe jongvolwassenen hun eigen omgang met verlies en de dood ervaren, en welke rol persoonlijke ervaringen en sociale netwerken daarin spelen. Vervolgens wordt ingezoomd op de invloed van religieuze of seculiere kaders op hun kijk op sterven, rouw en verlies. Tot slot wordt beschreven hoe hun overtuigingen en community bijgedragen hebben aan de ontwikkeling van kennis over de dood, en hoe zich dat vertaalt naar hun houding en gedrag?

3.1 Overzicht respondenten

Aan dit onderzoek namen tien jongvolwassenen deel, zes vrouwen en vier mannen, in de leeftijd van 18 tot 30 jaar (gemiddeld 26,7 jaar). Zij zijn woonachtig in verschillende gemeenten in Vlaanderen en Brussel. De respondenten hebben uiteenlopende opleidingsniveaus: vier hebben een masterdiploma (RV1, RV2, RV3, RV4), drie een bachelordiploma (RV6, RV8, RV10) en drie een diploma secundair onderwijs (A2) (RV5, RV7, RV9). Wat betreft religieuze achtergrond zijn zes respondenten moslim, waarvan vier praktiserend (RV1, RV2, RV3, RV7) en één als moslim (niet-praktiserend) genoteerd (RV8). Daarnaast zijn er een katholiek (RV9), een boeddhist (RV10), een atheïst (RV5) en twee agnosten (RV4, RV6). De onderstaande tabel geeft een volledig overzicht.

RV	Gender	Leeftijd	Woonplaats	Religie	Werving	Opleiding	Etniciteit
1	Vrouw	30	Gent	Moslim (praktiserend)	Persoonlijk netwerk	Master	Algerijns/Belg
2	Vrouw	27	Gent	Moslim (praktiserend)	Persoonlijk netwerk	Master	Algerijns/Belg
3	Vrouw	22	Ninove	Moslim (praktiserend)	Sneeuwbal	Master	Marokaans/Belg
4	Vrouw	20	Aalst	Agnost	Sneeuwbal	Master	Senegalees/Rwandeess
5	Man	18	Gent	Atheïst	Persoonlijk netwerk	A2	Belgisch
6	Man	28	Gent	Agnost	Sneeuwbal	Bachelor	Pools/Frans
7	Vrouw	28	Gent	Moslim (praktiserend)	Persoonlijk netwerk	A2	Turks/Belg
8	Man	26	Brussel	Moslim (niet-praktiserend)	Persoonlijk netwerk	Bachelor	Marokkaans
9	Man	28	Dendermonde	Katholiek (niet-praktiserend)	Sociale media	A2	Belg
10	Man	30	Sleidinge	Boeddhist (praktiserend)	Sociale media	Bachelor	Chinees/Belg

3.2 Persoonlijke beleving van Death literacy

Wat in de gesprekken naar voren kwam, is dat jongvolwassenen hun omgang met verlies niet stapsgewijs of lineair ontwikkelen, maar dat een persoonlijke confrontatie met de dood een duidelijke versnelling teweegbrengt. Wie geen naaste verloor, heeft vaak nog geen uitgewerkt kader. Wie dat wel meemaakte, beschikt over een concreter beeld van wat er komt kijken bij overlijden en rouw.

De impact van een eerste groot verlies

RV1, een praktiserende moslim die haar vader verloor, verwoordt het verschil tussen abstracte kennis en concrete ervaring als volgt: "Ik wist het ergens wel, want ik heb heel veel mensen verloren doorheen mijn leven, maar het is anders als het dan opeens een ouder wordt."

Bij eerdere, meer distante verliezen beschrijft RV1 als praktiserend moslim hoe zij nooit de persoon was die de praktische zaken regelde. Bij het overlijden van haar vader viel die verantwoordelijkheid wel plotseling op haar. Ze moest zelf uitzoeken waar ze de dood moest aangeven, welke stappen moesten worden gezet, wie ze moest contacteren. RV1 noemt dit proces: "literatie worden door die ervaring."

De familie van RV1, een praktiserend moslim, woont grotendeels in Algerije. Zij had geen lokaal netwerk dat haar kon ondersteunen: "Mijn hele familie woont in Algerije, dus wij hebben hier niet echt familie."

In tegenstelling tot RV1, die eveneens een praktiserende moslim is, had RV7 wél een actieve gemeenschap om zich heen toen haar neefje overleed. RV7 vertelt: "Iedereen uit de gemeenschap wist wat er gebeurd was. Ze kwamen langs, ze belden, ze vroegen geen uitleg. Ze waren er gewoon."

Waar RV1, een praktiserende moslim, alles zelf moest uitzoeken omtrent het overlijden van haar vader, kon RV7, ook praktiserende moslim, leunen op de kennis en handelingen van haar geloofsgemeenschap.

RV10 een praktiserende boeddhist, beschrijft een soortgelijke ervaring met zijn eigen gemeenschap: "In het boeddhistische centrum zijn er mensen die ervaring hebben met sterven. Zij kunnen je uitleggen wat er gebeurt en hoe je ermee om kunt gaan. Dat helpt."

RV5, die zichzelf als atheïst beschrijft, heeft nog geen verlies ervaren. Hij zegt: "Ik heb niet echt dichte naasten die zijn overleden, dus wij praten daar ook niet zoveel over."

RV6, een agnost, zegt iets vergelijkbaars: "Ik heb nog nooit iemand echt dichtbij verloren. Dus het is voor mij nog een soort theoretisch ding. Ik weet niet hoe ik zou reageren."

Zowel RV5, atheïst, als RV6, agnost, geven aan dat zij nog geen persoonlijk verlies hebben meegemaakt. De dood blijft voor hen daardoor een abstract gegeven.

Bespreekbaarheid in de sociale omgeving

De mate waarin over de dood wordt gesproken in de sociale omgeving varieert sterk. RV2, een praktiserende moslim, woont met haar kerngezin in België, terwijl de rest van haar familie in Algerije leeft: "In mijn omgeving wordt er eigenlijk bijna of zo goed als niet over de dood gepraat. Mijn familie is mijn religieuze gemeenschap en met hen zou ik over zulke dingen praten, maar die wonen allemaal in Algerije, dus kan ik dat niet echt."

RV2 is praktiserende moslim, maar haar religieuze gemeenschap is fysiek afwezig. Toen zij voor het eerst met een begrafenis werd geconfronteerd, stond ze er alleen voor en moest ze zelf alle informatie verzamelen. De afwezigheid van een lokaal netwerk maakte haar leerproces eenzamer en onzekerder.

RV9, een niet praktiserende katholiek, schetst een ander beeld: "In mijn familie wordt er wel over gepraat, maar niet op een zware manier. Het is gewoon normaal. Je gaat naar de kerk, je steekt een kaarsje aan, je zegt een gebed. Het is er gewoon."

RV3, praktiserende moslim, groeide op in een gezin waar verlies al vroeg aanwezig was. Zij zegt: "Er wordt over de dood gepraat, maar niet expliciet. Het gebeurt wanneer het gebeurt, maar niet super in details."

Bij haar is wel een netwerk aanwezig, haar familie deelt hetzelfde geloof, maar de communicatie blijft oppervlakkig. RV7 die ook praktiserend moslim is, vertelt daarentegen dat haar familie wel open sprak over de dood, mede doordat een imam een lezing kwam geven na het overlijden van haar neefje: "Mijn zus heeft daar heel veel aan gehad. Ik zag echt fysiek aan haar lichaam dat ze terug kon ademen omdat er een lezing werd gedaan over de dood."

Hier wordt religieuze kennis (factual knowledge) actief overgedragen en collectief bevestigd, wat de community knowledge versterkt. Het verschil tussen RV3 en RV7 zit niet in hun religie (beiden zijn praktiserend moslim), maar in de manier waarop hun gemeenschap kennis overdraagt: bij RV3 gebeurt dat impliciet en oppervlakkig, bij RV7 expliciet en ritueel versterkt.

RV7, praktiserende moslim, die zowel haar tante, een vriendin als haar neefje verloor, merkt een verschil tussen haar eigen generatie en die van haar ouders: "Mijn papa gaat niet snel beginnen over zijn band met de overledene. Hij gaat meer over het praktische en het regelen van de begrafenis. Vrouwen zijn gemakkelijker over gevoelens."

Zij schrijft dit verschil niet aan gender toe, maar aan een generatiekloof: "Mijn mama is net hetzelfde als mijn papa. Het is gewoon hoe hun generatie is. Wij praten er helemaal anders over."

Als niet-praktiserend katholiek, herkent RV9 dit patroon: "Mijn ouders praten er ook anders over dan ik. Zij zijn meer van de rituelen, ik ben meer van het gesprek. Maar ik denk dat dat gewoon komt doordat zij anders zijn opgegroeid."

Andere respondenten noemen dit verschil niet.

3.3 De invloeden van religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen op kennis, houding en gedrag

In dit deel worden de resultaten besproken die antwoord geven op onderzoeksvraag 2 (Hoe beïnvloeden religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen de kijk op sterven, rouw of verlies?) en onderzoeksvraag 3 (Hoe hebben overtuigingen en community bijgedragen aan de ontwikkeling van kennis over de dood, en hoe vertaalt zich dat naar houding en gedrag?). Uit de gesprekken kwamen twee tegengestelde patronen naar voren: voor sommige respondenten biedt religie een stevig houvast; voor anderen leidt de afwezigheid van religie tot vrijheid én kwetsbaarheid.

Houvast door religie

Zowel praktiserende als niet-praktiserende respondenten met een religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging gaven aan dat hun geloof hen houvast bood. Dit gold voor RV1, RV2, RV3, RV7 (praktiserende moslims), RV9 (niet praktiserend katholiek) en RV10 (praktiserend boeddhist).

RV2, een praktiserende moslim, die haar oom verloor, zegt: "Wat er na de dood gebeurt, daar heeft mijn religie antwoorden op. Dat geeft rust. Je weet dat het niet voorbij is."

De dood is voor haar geen absoluut einde. RV2 als praktiserend moslim, beschrijft dat haar religie antwoorden biedt op vragen over wat er na de dood gebeurt: de dood is een overgang. RV1 eveneens een praktiserende moslim, die haar vader verloor, zegt: "Het idee dat je je naasten later terugziet, dat heeft mij heel veel troost gegeven."

RV1 koppelt troost aan het geloof dat zij haar naasten later zal terugzien.

RV9, katholiek en niet praktiserend, zegt: "Ik geloof dat er iets is na de dood. Niet dat ik elke dag naar de kerk ga, maar het geloof is er. Het geeft me rust om te denken dat het niet gewoon ophoudt."

De praktiserende boeddhist RV10, zegt: "In het boeddhisme leren we dat de dood niet het einde is, maar een overgang. Het is niets om bang voor te zijn, maar iets om te aanvaarden als onderdeel van het leven."

RV1, RV2, RV9 en RV10 geven aan dat religie, ongeacht de specifieke traditie, een vergelijkbare functie vervult: het biedt een kader dat de dood betekenis geeft. Bij RV2 en RV1 is dat het hiernamaals en de hereniging met naasten; bij RV10 is dat de cyclische wedergeboorte; bij RV9 volstaat het geloof an sich, ook zonder strikte praktisering.

Rituelen

Naast de inhoud van het geloof spelen rituelen een rol. RV1 als praktiserende moslim, beschrijft hoe het gebed haar structuur bood: "De routine van het bidden heeft ervoor gezorgd dat er structuur in mijn hoofd is gekomen. Ik kan zitten, ik kan bezinnen, ik kan mediteren, ik kan praten met God en ik vind mijn rust daarin."

RV2, ook praktiserende moslim, zegt over het gebed: "Als ik bid, kan ik alles uiten. En het helpt me relativeren: sommige dingen zijn niet zo diep." Het gebed fungeert voor haar als een veilige uitlaatklep.

RV10, een praktiserende boeddhist, beschrijft mediteren als een manier om stil te staan bij verlies zonder weg te vluchten: "Mediteren helpt mij om stil te staan bij het verlies, zonder te vluchten in angst. Je leert loslaten."

Praktiserend moslim RV7, haalt rust uit het weten waar haar overleden familieleden begraven liggen: "Eenmaal dat ze in de grond liggen en hun plaats hebben, heeft mij dat altijd veel rust gebracht. Je weet waar ze liggen en je kunt ze bezoeken wanneer je wilt. Je kan samen met je familie naar het graf, zo voel je je minder alleen."

De respondenten gaven aan dat de rituelen niet enkel individueel troostend zijn, maar verbinden de rouwende ook met een bredere gemeenschap. De gemeenschap speelt een cruciale rol in het overdragen en bevestigen van kennis.

RV9, niet praktiserende katholiek, beschrijft een eenvoudiger ritueel: "Ik steek wel eens een kaarsje aan voor iemand die overleden is. Dat is iets kleins, maar het geeft me een moment om stil te staan. Ik heb daar geen kerk of priester voor nodig."

De rol van de gemeenschap: gedrag en steun

RV2, een praktiserende moslim, geeft aan dat haar kennis over de dood volledig gebaseerd is op wat ze geleerd heeft binnen de islam. Ze vertelt dat ze niet weet wat ze zou doen zonder die kennis, omdat alles wat ze weet over begrafenisrituelen en wat er na de dood gebeurt, afkomstig is uit haar geloof: "Alles wat ik weet over wat er na de dood gebeurt, is gebaseerd op de islam. Hoe je begraven wordt, wat er daarna met de persoon gebeurt, alles."

Ze geeft aan dat zonder haar gemeenschap zij niet zou weten wat zij nu weet. RV7, eveneens praktiserende moslim, beschrijft iets gelijkaardigs over hoe de gemeenschap praktische kennis overneemt: "De vrouwen van de moskee kwamen helpen met het wassen van het lichaam. Ik wist niet eens dat dat moest, maar zij wisten het. Zij namen alles uit handen."

De citaten van RV7 en RV2 suggereren dat religieuze respondenten vaker toegang beschreven tot gedeelde betekeniskaders.

RV2, praktiserende moslim, vertelt ook dat ze bewust kiest met wie ze over de dood praat. Ze zoekt liever gesprekken met medegelovigen omdat zij dezelfde taal spreken en dezelfde overtuigingen delen. Met mensen die anders denken, zou het volgens haar botsen: "Ik zou minder snel met vrienden die niet de islam volgen over de dood praten. Mijn gedachtegang valt terug naar religie: het was zo geschreven, het was zo gewild. Met iemand die anders denkt, zou dat botsen."

RV3, ook praktiserende moslim, kiest er bewust voor om helemaal niet met mensen te praten, maar met God: "Ik praat daar niet graag over. Ik heb voldoende met de religie. Het is superintiem. Mensen zouden misschien niet begrijpen wat ik bedoel. Maar tegen God kan ik praten en Hij weet wat ik bedoel."

Ze geeft aan dat ze haar rouw navigeert zonder interpersoonlijke steun, maar via gebed. Zij weet waar zij haar verdriet kwijt kan en vertrouwt op haar religieus kader.

RV4, agnost, die afstand nam van de islam, miste dialoog bij haar rouwproces: "Omdat net alles in Senegal gebeurde, had ik niemand om mee te praten. Dat was wel isolerend. Ik denk echt dat praten wel geholpen zou hebben."

RV7, praktiserende moslim, vond juist wél steun binnen haar geloofsgemeenschap. De vrouwen van de moskee kwamen helpen en deelden hun kennis: "Ik heb zoveel geleerd in die dagen. Niet uit boeken, maar van de vrouwen om mij heen."

Afwezigheid van religie

RV4, agnost, die na het overlijden van haar vader afstand nam van de islam, zegt: "Je hebt niet echt nog zoiets dat je beschermt."

Tegelijkertijd relativeert zij: "de vrijheid die ik nu ervaar, maakt mij minder angstig voor een eventueel hiernamaals."

RV6, agnost, verwoordt zijn onzekerheid: "Ik geloof niet in een hiernamaals, maar ik vind het wel een moeilijke gedachte dat het gewoon ophoudt. Soms denk ik: ik hoop dat er meer is, maar ik weet het niet."

RV8, niet praktiserende moslim, bevindt zich in een zoekende positie: "De dood is een groot vraagteken. Ik hoop dat er meer is en dat ik goed genoeg ben geweest zonder gebonden te zijn aan een geloof. Dat is een grote vraag."

In tegenstelling tot de gedeelde factual knowledge van de andere religieuze respondenten moeten jongvolwassenen zoals RV8, RV6 en RV4 hun eigen kennis over de dood inductief opbouwen via trial-

and-error in sociale netwerken. Over gesprekken met vrienden zegt RV8, niet praktiserende moslim: "Ik praat er met vrienden over, maar die weten het ook niet. We zijn allemaal aan het gissen."

RV4, agnost, geeft aan de gemeenschap te missen bij haar rouwproces: "Bij elke keer was ik er niet bij de rituelen omdat alles in het buitenland gebeurde. Ik was gewoon in mijn kamer. Ik denk wel dat het geholpen zou hebben mocht ik er bij zijn geweest, door de gemeenschap, omdat je dan samen bent."

De citaten van RV4, RV5 en RV8 laten drie verschillende houdingen zien ten aanzien van de afwezigheid van religie. RV5 reageert eerder nuchter en RV4 ervaart gemis en vrijheid tegelijk en RV8 zoekt actief naar antwoorden.

Houding tegenover de dood

RV8, een niet praktiserende moslim, vertelt dat hij vroeger weinig over de dood sprak, maar dat dit veranderde naarmate hij er vaker mee geconfronteerd werd. Zowel zijn ervaringen met verlies als zijn geloof in een hiernamaals hebben ertoe bijgedragen dat hij er nu rustiger over kan praten: "Vroeger was het een onderwerp waar ik weinig over sprak. Nu kan ik er gemakkelijker over spreken. Meer op een rustige manier, van: ik weet dat er hierna nog iets anders is."

RV3, praktiserende moslim, beschrijft dat haar geloof haar zowel houvast als angst geeft. Enerzijds biedt de islam haar richtlijnen voor hoe te leven, anderzijds is ze bang dat ze niet goed genoeg leeft volgens die richtlijnen. Dit maakt dat ze met gemengde gevoelens naar de dood kijkt: "Het is eigenlijk beide. Ik ben tegelijk angstig, want als ik nu dood moet gaan, ben ik niet content met mijn leven op religieus vlak. Maar langs de andere kant geeft het me een richtlijn."

RV5, een atheïst, vertelt dat hij de dood altijd al nuchter heeft benaderd, zonder angst of ontkenning. Volgens hem komt dat doordat hij nooit heeft geloofd in iets dat na de dood komt. Hij hoeft zich daardoor niet te troosten met rituelen of een hiernamaals. Voor hem is de dood gewoon het einde.

Hij vertelt: "Ik heb nooit het idee gehad dat er iets is na de dood. Misschien is het daarom makkelijker voor mij om de dood te accepteren. Anderen die wel geloven, die hebben vaak meer moeite met loslaten, denk ik. Ik zie het gewoon: je leeft, en dan ben je er niet meer. Daar hoeft ik niet lang over te doen."

Deel 4: Discussie en conclusie

1. Bespreking

Deze masterproef onderzocht hoe jongvolwassenen hun Death Literacy ervaren in relatie tot religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, of de afwezigheid daarvan. De literatuur over Death Literacy bij jongeren is schaars; waar kwantitatief onderzoek bestaat (Leonard et al., 2021), ontbreken kwalitatieve inzichten in de betekenisgeving van jongeren grotendeels (Noonan et al., 2016). Terwijl juist deze groep zich in een formatieve levensfase bevindt waarin traditionele religieuze kaders minder vanzelfsprekend zijn (Arrowood et al., 2018; Vivekananda et al., 2020). Het death system van Kastenbaum (Corr, 2015), uitgelegd in paragraaf 1.1, fungeert hierbij als sensitizing concept om te begrijpen hoe jongeren navigeren binnen maatschappelijke structuren rond de dood, zonder dat het systematisch wordt toegepast in de analyse. Dit onderzoek vult die lacune door de ervaringen van tien jongvolwassenen met diverse levensbeschouwelijke achtergronden te analyseren. Hieronder worden de drie onderzoeksvragen besproken, telkens met expliciete aandacht voor de link met bestaande literatuur, de bredere implicaties voor het veld, en de mogelijke verklaringen voor gevonden patronen.

1.1 Onderzoeksvraag 1

Hoe ervaren jongeren hun eigen Death literacy?

De belangrijkste bevinding is dat Death Literacy bij jongvolwassenen niet toeneemt met de leeftijd, maar een versnelling kent op momenten van concreet verlies. Dit bevestigt het theoretische belang van experiential knowledge (Noonan et al., 2016; Leonard et al., 2021). Echter, de literatuur over ervaringsleren gaat vaak uit van een individueel leerproces (Kolb, 1984).

De resultaten van dit onderzoek suggereren dat ervaringsleren bij rouw sterk *sociaal ingebed* is: de aan- of afwezigheid van een fysieke gemeenschap beïnvloedt hoe jongeren omgaan met verlies. Een opvallend contrast in de resultaten is dat RV1 haar kennis individueel moest ontwikkelen, terwijl RV7 kon leunen op een gemeenschap die de handelingen uitvoerde. De Death Literacy Index (Leonard et al., 2021) besteedt aandacht aan community knowledge, maar dit onderzoek suggereert dat een meer gedistribueerd model van Death Literacy mogelijk beter aansluit bij collectivistische of religieus ingebedde contexten, waarin kennis en ondersteuning rond sterven en verlies verspreid zijn binnen sociale netwerken (Hofstede, 2001; Markus & Kitayama, 1991). Binnen deze steekproef leek bij sommige niet-religieuze respondenten een meer individueel zoekproces gepaard te gaan met gevoelens van onzekerheid. Dit pleit voor een contextgevoelige benadering van Death Literacy die rekening houdt met de rol van religieuze en seculiere betekenisaders. Voor de agogische praktijk suggereert dit dat er geen uniforme benadering bestaat voor de omgang met dood en verlies.

Wat betreft de bespreekbaarheid van de dood benadrukt de literatuur het belang van *open communicatie* voor rouwverwerking (Breen et al., 2020; Richards et al., 2020). Dit onderzoek nuanceert dat standpunt door te suggereren dat fysieke aanwezigheid van een gesprekspartner een voorwaarde is voor het voeren van die gesprekken. Voor jongvolwassenen met een migratieachtergrond, wier religieuze gemeenschap zich vaak in het land van herkomst bevindt, kan

er een kloof bestaan tussen geloofsidentiteit (een religie aanhangen) en sociale realiteit (geen medegelovigen in de buurt). Het gaat hier niet alleen om afwezigheid van religie, maar ook om het ontbreken van een religieus netwerk. RV2 heeft een geloofsidentiteit (moslim), maar geen lokaal netwerk van medegelovigen. Dit fenomeen is in de literatuur over religieuze coping onderbelicht gebleven (Pargament, 2011; Exline, 2013).

Het gesuggereerde *generatieverschil in rouwtaal* dat naar voren kwam tijdens de interviews, is dat jongeren meer gericht zijn op emotionele verwerking en ouderen meer op praktische afhandeling, sluit aan bij onderzoek van Vivekananda et al. (2020) en bij de literatuur over veranderende rouwnormen in de late moderniteit (Walter, 1994; 2017). Een alternatieve verklaring, die in dit onderzoek niet kan worden getoetst, is dat dit verschil niet aan leeftijd ligt maar aan veranderende maatschappelijke normen rond emotionaliteit en kwetsbaarheid (Illouz, 2007). De observatie dat een respondent dit verschil zelf deels aan gender toeschrijft, onderstreept de noodzaak van intersectioneel onderzoek naar rouw en Death Literacy. Intersectionaliteit als theoretisch kader (Crenshaw, 1989) biedt handvatten om te analyseren hoe factoren zoals leeftijd, gender en religieuze achtergrond samenwerken in rouwervaringen. Onderzoek naar Death Literacy zou hierbij kunnen worden uitgebreid met een intersectionele benadering.

1.2 Onderzoeksvraag 2

Hoe beïnvloeden religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen de kijk op sterven, rouw of verlies?

De bevindingen suggereren dat religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen voor verschillende respondenten functioneren als een *interpretatiekader* voor verlies, sterfelijkheid en existentiële onzekerheid. Respondenten verwezen daarbij niet alleen naar overtuigingen over het hiernamaals of wedergeboorte, maar ook naar rituelen, gebed, meditatie en de aanwezigheid van een gemeenschap. Deze elementen lijken samen bij te dragen aan de manier waarop jongeren omgaan met dood en verlies. Gelijkaardige patronen worden beschreven binnen literatuur over religieuze coping (Bulut, 2023; Mahamid et al., 2023; Pargament, 2011), al nuanceert dit onderzoek studies die vooral focussen op de frequentie van religieuze praktijken. Binnen deze masterproef leek niet zozeer religieuze of levensbeschouwelijke participatie centraal te staan, maar eerder de *beschikbaarheid* van bestaande betekeniskaders en vertrouwde rituelen rond sterven en verlies. Wat dit onderzoek toevoegt, is dat dit mechanisme ook zichtbaar was bij jongeren die niet strikt praktiseren. Daarmee relateert deze studie onderzoek dat een positief verband veronderstelt tussen de frequentie van religieuze praktijken (kerkbezoek, gebed) en welzijn (Koenig et al., 2012). Voor sommige jongvolwassenen leek niet uitsluitend religieuze praktijk belangrijk, maar vooral de aanwezigheid van een zinvol narratief dat houvast bood bij verlies en sterfelijkheid. Deze resultaten kunnen daarnaast begrepen worden vanuit het concept van een *Death System*, waarin sociale en culturele structuren mee vormgeven hoe mensen omgaan met sterven, verlies en rouw. Religieuze respondenten beschreven vaker toegang tot bestaande rituelen, gemeenschappen en gedeelde betekeniskaders, terwijl niet-religieuze respondenten vaker een meer individueel proces van betekenisgeving beschreven. Religieuze gemeenschappen lijken daardoor niet alleen overtuigingen

aan te bieden, maar ook sociale structuren te vormen waarbinnen Death Literacy collectief ondersteund wordt.

Tegelijkertijd toont de studie dat dezelfde factual knowledge die troost biedt, ook een bron van angst kan zijn wanneer jongeren het gevoel hebben niet aan religieuze verwachtingen te voldoen. Deze dubbele werking van religie, *zowel positive religious coping als negative religious coping* (Pargament, 2011; Exline, 2013), is in onderzoek naar Death Literacy bij jongeren nog niet eerder beschreven. Een mogelijke verklaring, te toetsen in vervolgonderzoek, is dat deze spanning sterker is bij jongeren met een meer letterlijke interpretatie van hun religie dan bij jongeren met een meer metaforische of flexibele geloofshouding (kwalitatieve studies naar religieuze ontwikkeling bij jongeren suggereren dit patroon; zie Fowler, 1981; Streib et al., 2009). De implicatie voor rouwbegeleiding is dat religieuze jongeren niet alleen behoefte hebben aan aansluiting bij hun geloofstaal, maar ook aan ruimte voor twijfel en onzekerheid binnen dat geloof.

Wat betreft de afwezigheid van religie of levensbeschouwing stelt de literatuur dat seculiere jongeren een meer *individuele omgang* met sterfelijkheid ontwikkelen (Vail & Soenke, 2018; Arrowood et al., 2018). Dit onderzoek nuanceert dat standpunt door te suggereren dat niet-religieuze jongeren geen homogene groep vormen. De resultaten suggereren een spectrum van reacties onder niet-religieuze jongvolwassenen, variërend van aanvaarding tot actieve betekenisgeving en ervaren gemis aan gedeelde rituelen of sociale ondersteuning. De bevindingen suggereren zoals eerder aangehaald, dat religieuze kaders voor sommige jongeren functioneren als bestaande bronnen van betekenisgeving, rituelen en sociale ondersteuning binnen de omgang met verlies en sterfelijkheid. Dit patroon is in eerder onderzoek naar Death Literacy bij jongeren niet beschreven. Vervolgonderzoek zou kunnen nagaan of de verschillen tussen niet-religieuze jongvolwassenen samenhangen met hun achtergrond: zijn zij opgegroeid in een seculier gezin (vanzelfsprekende secularisatie) of hebben zij bewust afstand genomen van een religieuze opvoeding (een breuk)? Ook de aanwezigheid van een seculier alternatief netwerk (zoals humanistische verenigingen of online gemeenschappen) zou hierin een rol kunnen spelen. De implicatie voor de agogische praktijk is dat er geen 'standaardaanpak' voor welke groep dan ook bestaat; zowel religieuze als niet-religieuze jongeren hebben een eigen, unieke manier ontwikkeld om met dood en verlies om te gaan.

1.3 Onderzoeksvraag 3

Hoe hebben hun overtuigingen en community bijgedragen aan de ontwikkeling van kennis over de dood, en hoe vertaalt zich dat naar houding en gedrag?

Deze bevinding sluit aan bij het conceptuele kader van Death Literacy, waarin kennis over sterven en rouw wordt gedragen door gemeenschappen (Noonan et al., 2016; Leonard et al., 2021). Specifiek voor religieuze gemeenschappen wordt dit mechanisme ook beschreven in onderzoek naar rouw bij Arabisch-Amerikaanse families (Tadros et al., 2022). Het verfijnt de oorspronkelijke conceptualisering van Noonan et al. (2016). Waar zij community knowledge beschrijven als een ondersteunende dimensie naast factual en practical knowledge, suggereert dit onderzoek dat *community knowledge* in religieus ingebedde contexten een meer centrale rol kan innemen. Dit past

binnen het concept van 'gedistribueerde' Health Literacy (Edwards et al., 2015), maar past minder goed in individualistische meetinstrumenten zoals de Death Literacy Index (Leonard et al., 2021). Het ondersteunt ook het idee dat Death Literacy niet uitsluitend individueel ontwikkeld wordt, maar mede afhankelijk kan zijn van sociale netwerken en gemeenschappen

Binnen deze masterproef beschreven religieuze respondenten vaker *toegang* tot een combinatie van overtuigingen, rituelen en sociale ondersteuning die richting gaf aan hun omgang met verlies en rouw. Niet-religieuze respondenten beschreven vaker een meer *individueel proces* van betekenisgeving, waarbij zij zelf manieren zochten om met sterfelijkheid en verlies om te gaan. Dit sluit aan bij het inzicht dat de vaardigheid om met rouw om te gaan niet vanzelfsprekend is. Breen et al. (2020) spreken in dit verband van Grief Literacy. Het huidige onderzoek voegt hieraan toe dat de sociale infrastructuur voor Death Literacy bij religieuze jongeren structureel sterker ontwikkeld is, niet omdat religie 'beter' zou zijn, maar omdat religieuze gemeenschappen een historisch gegroeid en gedeeld kader bieden dat seculiere jongeren missen.

Dit roept de vraag op of Death Literacy niet te eng wordt gedefinieerd wanneer uitsluitend wordt gefocust op individuele kennis en vaardigheden. In gemeenschappen waar religie centraal staat, is het vermogen om met de dood om te gaan niet een individuele eigenschap, maar een gedistribueerd vermogen (Hutchins, 1995). Voor de agogische praktijk betekent dit dat het ondersteunen van een rouwende jongere niet alleen moet gaan om het vergroten van diens individuele kennis, maar ook om het versterken of (her)organiseren van diens sociale netwerk, of het erkennen van de afwezigheid daarvan.

RV5 is atheïst en heeft nog geen groot verlies ervaren. Hij zei: "Ik denk niet dat steun van anderen echt iets zou veranderen aan hoe kut het is." Hij baseert zich dus niet op ervaring, maar op een verwachting. Dit suggereert dat *experiential knowledge* ook kan ontbreken door de afwezigheid van een gemeenschap. RV3 kiest er bewust voor om niet met mensen te praten, maar met God. Dit kan een spanning illustreren: hetzelfde religieuze kader dat troost biedt, kan ook een barrière vormen voor interpersoonlijke steun. RV4's ervaring illustreert dat religie een kanaal kan zijn om Death Literacy te versterken, maar dat fysieke of sociale nabijheid een voorwaarde is. RV4 had geen lokale gemeenschap; de afwezigheid daarvan maakte haar rouwproces moeilijker.

Deze voorbeelden suggereren dat Death Literacy zich niet alleen uit in kennis, maar ook in het vermogen, of het onvermogen, om steun te zoeken en te vinden. Religieuze jongeren beschikken over *factual knowledge* over het hiernamaals, *practical knowledge* via rituelen, en *community knowledge* via de geloofsgemeenschap, een kader dat hun gedrag structureert en hun keuzes begeleidt. Voor de jongeren in dit onderzoek blijkt de afwezigheid van religie niet samen te vallen met de afwezigheid van een kader; zij staan veeleer voor de uitdaging om zelf een kader te construeren, met uiteenlopende uitkomsten van fatalisme (RV5) tot actieve zoektocht (RV8).

Tot slot wijzen de resultaten op een belangrijke spanning in het gedrag van religieuze jongeren: de keuze voor een steunbron is niet alleen pragmatisch, maar ook *identiteitsbevestigend*. Dit fenomeen

is in de literatuur over sociale steun bij rouw onderbelicht (Aoun et al., 2018), maar sluit aan bij inzichten uit de sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner, 1979): steun zoeken binnen de eigen groep versterkt niet alleen het copingvermogen, maar ook de groepsidentiteit. De implicatie voor de agogische praktijk is dat rouwbegeleiding voor religieuze jongeren niet alleen moet aansluiten bij hun geloofstaal, maar ook ruimte moet bieden voor de bevestiging van hun religieuze identiteit, en voor de worsteling daarmee.

2. Sterktes en beperkingen van het onderzoek

Dit onderzoek kent een aantal beperkingen en sterktes die de interpretatie van de resultaten nuanceren.

De steekproef is beperkt in omvang (10 respondenten) en kent een oververtegenwoordiging van moslimrespondenten (7 van de 10). De katholieke en boeddhistische stemmen worden elk door slechts één respondent vertegenwoordigd. Vervolgonderzoek zou zich specifiek kunnen richten op christelijke, hindoeïstische en joodse jongeren om een vollediger beeld te krijgen. *Een sterkte van de steekproef* is echter de algehele diversiteit. Hoewel moslimrespondenten oververtegenwoordigd zijn, vertoont de sample op andere kenmerken een ruime spreiding: verschillende leeftijden (18-30 jaar), opleidingsniveaus (van A2 tot master), genders (zes vrouwen, vier mannen), en uiteenlopende verlieservaringen. Bovendien is er ook binnen de groep moslimrespondenten diversiteit, bijvoorbeeld in mate van praktisering, geslacht en de aan- of afwezigheid van een lokaal netwerk. Hierdoor konden binnen één religieuze traditie relevante verschillen zichtbaar worden.

Daarnaast is er een mogelijke selectiebias door de sneeuwbalmethode via het persoonlijke netwerk, wat kan hebben geleid tot een oververtegenwoordiging van hoger opgeleide jongeren (Baarda et al., 2013). De resultaten zijn daardoor mogelijk niet representatief voor jongeren met een lagere opleiding. Dit betekent dat de gevonden patronen niet zonder meer generaliseerbaar zijn naar alle jongvolwassenen in Vlaanderen en Brussel. *Een sterkte* is dat de steekproef desondanks een spreiding vertoont over drie opleidingsniveaus (master, bachelor, A2), waardoor er binnen de groep hoger opgeleiden toch variatie aanwezig is.

Ook de retrospectieve aard van de interviews vormt een beperking. Respondenten werd gevraagd terug te kijken op verlieservaringen die soms jaren geleden plaatsvonden. Herinneringen kunnen vertroebeld zijn of gekleurd door latere ervaringen en inzichten. *Een sterkte* van de retrospectieve bevraging is dat respondenten met meer afstand op hun ervaringen konden terugkijken, wat genuanceerdere reflecties mogelijk maakte dan bevraging in een acute rouwfase. Bovendien bleken respondenten bereid om openhartig te spreken over gevoelige onderwerpen, wat wijst op een goed veiligheidsklimaat tijdens de interviews.

Tot slot is de thematische analyse uitgevoerd door één onderzoeker, wat het risico op subjectieve interpretatie met zich meebrengt. Hoewel er peer debriefing heeft plaatsgevonden met medestudenten en de promotor, is er geen sprake van systematische intercodeurbetrouwbaarheid (Braun & Clarke, 2019). *Een sterkte* van de analyse is dat er zowel deductief als inductief is

gecodeerd, waardoor niet alleen de bestaande theorie (Noonan et al., 2016) werd getoetst, maar ook ruimte was voor onverwachte thema's die uit de data zelf naar voren kwamen.

3. Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Op basis van de bevindingen en beperkingen van dit onderzoek worden aanbevelingen voor vervolgonderzoek geformuleerd.

Uit de resultaten bleek dat RV7 kon leunen op een gemeenschap die de rituelen uitvoerde, terwijl RV1 en RV2 alles zelf moesten uitzoeken omdat hun familie in Algerije woont. Dit verschil in leerproces kwam duidelijk naar voren, maar de steekproef is te klein om te generaliseren. Daarom wordt aanbevolen *dit patroon kwantitatief te toetsen met een grootschalige survey en de Death Literacy Index* (Leonard et al. 2021, Noonan et al., 2024). De DLI is inmiddels in meerdere landen gevalideerd, waaronder ook in Vlaanderen (Johansson et al., 2025). Desalniettemin blijft grootschalig kwantitatief onderzoek naar death literacy specifiek bij jongvolwassenen in Vlaanderen en Brussel schaars. Een survey met de DLI onder deze leeftijdsgroep zou een waardevolle aanvulling vormen.

In dit onderzoek waren alle ervaringen met religie positief. Respondenten zoals RV1, RV2, RV7 en RV10 beschreven hun geloof als troostend en hun gemeenschap als ondersteunend. Uit de literatuur blijkt echter dat religie ook een belemmerende factor kan zijn (Wortmann & Park, 2008). Daarom wordt aanbevolen *vervolgonderzoek te richten op negatieve of ambivalente ervaringen met religieuze kaders, zoals wanneer een overlijden het gevolg is van zelfmoord en de geloofsgemeenschap oordeelt in plaats van ondersteunt*. Ook een cross-culturele en interreligieuze vergelijking is aangewezen om uit te zoeken of de inhoud van religieuze kennis (hereniging, wedergeboorte of afwezigheid van een hiernamaals) samenhangt met verschillende rouwpatronen (Wortmann & Park, 2008).

RV1 en RV2 gaven aan geen lokaal netwerk te hebben omdat hun familie in het buitenland woont. Daarom wordt aanbevolen onderzoek te doen naar de rol van digitale gemeenschappen, zoals religieuze podcasts en online forums, als alternatieve bron van community knowledge voor jongeren in diaspora (Tadros et al., 2022).

Tot slot wordt aanbevolen om zowel *de proactieve rol van religieuze kaders als de mogelijkheden van doodseducatie te onderzoeken*. Uit de resultaten bleek dat RV5 en RV6, die nog geen verlies ervaren hadden, geen uitgewerkt kader hadden. Dit roept de vraag op hoe death literacy zich ontwikkelt vóór een eerste groot verlies, bijvoorbeeld door religieuze opvoeding of levensbeschouwelijke vorming. Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op de vraag hoe religieuze kaders proactief, dus los van een concrete verlieservaring, bijdragen aan de ontwikkeling van factual knowledge (bijvoorbeeld kennis over het hiernamaals), praktische kennis (rituelen) en community knowledge (verbondenheid met een geloofsgemeenschap). Dergelijk onderzoek kan inzicht geven in de 'preventieve' of 'vormende' rol van religie in death literacy, nog voordat een jongere met verlies wordt geconfronteerd. Dit sluit aan bij de nood aan doodseducatie, die eveneens kan bijdragen aan het ontwikkelen van death literacy vóór een eerste verlies. Interventieonderzoek naar de effectiviteit van doodseducatie in het curriculum van sociale opleidingen is daarom aan te bevelen (Vivekananda et al., 2020). Uit dit onderzoek bleek dat jongeren zoals RV5 en RV6 behoefte

hebben aan een kader, maar niet weten waar dat te vinden. Doodseeducatie zou kunnen bijdragen aan het ontwikkelen van death literacy vóórdat een eerste verlies plaatsvindt (Vivekananda et al., 2020; Laranjeira et al., 2022).

4. Praktische en beleidsaanbevelingen

Deze aanbevelingen zijn gebaseerd op wat respondenten zelf aangaven nodig te hebben. Hoewel respondenten niet expliciet om een specifieke hulpverlenershouding vroegen, wijzen hun verhalen wel op het belang van afstemming op hun leefwereld. Zo miste RV4 de gemeenschap, zocht RV8 samen met vrienden naar antwoorden, en koos RV2 bewust voor medegelovigen. Ook de literatuur over compassionate communities (Kellehear, 2005; D'Eer et al., 2022) benadrukt het belang van structurele verankering en educatie.

Voor het hoger onderwijs wordt aanbevolen een *verplichte module 'Rouw en Levensbeschouwing' op te nemen in de bachelor Agogische Wetenschappen en in de lerarenopleiding*. Juist deze opleidingen zijn relevant omdat afgestudeerden in hun werk (sociaal werk, jeugdhulp, onderwijs) regelmatig worden geconfronteerd met rouwende jongeren, maar daar in de huidige curricula onvoldoende op worden voorbereid. Uit dit onderzoek bleek dat hulpverleners vaak niet weten hoe ze jongeren moeten ondersteunen in rouw, zoals RV1 en RV2 die alles zelf moesten uitzoeken omdat er niemand was die hen wegwijs maakte. De module zou de vier dimensies van Death Literacy, levensbeschouwelijke sensitiviteit en het herkennen van rouwstijlen (religieus-collectief, religieus-solitair, seculier-fatalistisch, seculier-zoekend) moeten omvatten.

Voor geloofsgemeenschappen wordt aanbevolen maandelijks een *'Twijfelcafé' te organiseren in samenwerking met moskeeën, kerken en humanistische verenigingen, waar jongeren hun vragen over geloof, twijfel en dood kunnen delen zonder oordeel, waarbij jongeren actief betrokken worden bij de voorbereiding van deze bijeenkomsten*. Uit dit onderzoek bleek dat RV3 haar twijfel niet met mensen kon delen omdat ze bang was dat anderen haar niet zouden begrijpen; zij bad alleen tot God. RV8 zei over gesprekken met vrienden: "We zijn allemaal aan het gissen." RV8 heeft de behoefte aan een plek waar twijfel mag bestaan zonder dat er direct een antwoord moet komen. De maandelijkse frequentie is een afweging: wekelijks is te intensief voor de doelgroep en te belastend voor de organisatoren, een kwartaal is te zeldzaam om vertrouwen en continuïteit op te bouwen.

Voor het beleid wordt aanbevolen in elke Vlaamse gemeente een *interdisciplinair aanspreekpunt 'Rouw en Verlies'* aan te stellen, bestaande uit een sociale werker, een pastorale werker en een ervaringsdeskundige, met een structureel budget van minimaal €10.000 per gemeente per jaar voor de coördinatie van lokale rouwinitiatieven, verankerd in het lokaal sociaal beleidsplan (Kellehear, 2005; D'Eer et al., 2022). Uit dit onderzoek bleek dat respondenten zoals RV4 niemand hadden om mee te praten omdat alle rituelen in het buitenland plaatsvonden, en RV7 juist profiteerde van een gemeenschap die er wél was. Een lokaal aanspreekpunt kan signaleren waar ondersteuning ontbreekt en verbinding leggen tussen formele zorg, vrijwilligers en geloofsgemeenschappen. Het bedrag van €10.000 per gemeente per jaar is gebaseerd op de literatuur over compassionate communities (Kellehear, 2005), waaruit blijkt dat lagere budgetten (bijvoorbeeld €2.000 tot €5.000) leiden tot vrijwilligersinitiatieven die na een jaar wegvallen omdat er geen structurele coördinatie mogelijk is.

€10.000 maakt een deeltijdcoördinator (één dag per week) mogelijk, wat de absolute ondergrens is voor een duurzaam lokaal beleid.

5. Synthese van de hoofdbevindingen

Drie hoofdbevindingen komen uit dit onderzoek naar voren.

Death Literacy blijkt bij jongvolwassenen sterk beïnvloed te worden door persoonlijke verlieservaringen. Respondenten die geconfronteerd werden met het overlijden van een naaste beschreven vaak een diepgaand leerproces rond sterfelijkheid, rouw en zorg.

Daarnaast suggereren de bevindingen dat *religieuze kaders* voor sommige jongeren houvast bieden (gedeelde rituelen, sociale steun, bestaande betekenisaders), terwijl niet-religieuze jongeren vaker een individueel betekenisgevingsproces doorlopen.

Tot slot wijzen de resultaten erop dat Death Literacy niet uitsluitend individueel ontwikkeld wordt, maar mede gevormd wordt binnen *sociale en gemeenschapsgerichte contexten*. Deze bevinding roept vragen op over individualistische benaderingen van Death Literacy en benadrukt het belang van contextgevoelige ondersteuning binnen rouw- en verliesbegeleiding.

6. Conclusie

Deze masterproef onderzocht hoe religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen de ontwikkeling van Death Literacy bij jongvolwassenen beïnvloeden. Op basis van de interviews blijkt dat de omgang met dood, verlies en sterfelijkheid sterk gevormd wordt binnen sociale, culturele en levensbeschouwelijke contexten.

Binnen deze masterproef beschreven religieuze respondenten vaker toegang tot gedeelde rituelen, *sociale ondersteuning en bestaande betekenisaders rond sterven en verlies*. Religieuze overtuigingen boden voor verschillende respondenten een kader om verlieservaringen en existentiële vragen rond de dood te begrijpen. Daarnaast functioneerden religieuze gemeenschappen voor sommige deelnemers als ondersteunende netwerken waarin gesprekken over dood en rouw meer genormaliseerd aanwezig waren.

Niet-religieuze respondenten beschreven vaker een *meer individueel proces van betekenisgeving*. Verschillende deelnemers gaven aan zelf op zoek te moeten gaan naar manieren om verlies en sterfelijkheid te begrijpen. Hoewel deze vrijheid ruimte bood voor persoonlijke interpretatie, ging dit voor sommige respondenten ook gepaard met onzekerheid of een gebrek aan gedeelde rituelen en ondersteuningsstructuren.

Daarnaast tonen de resultaten aan dat *persoonlijke verlieservaringen* een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van Death Literacy. Respondenten die geconfronteerd werden met het overlijden van een naaste beschreven vaak een diepgaand leerproces waarbij hun omgang met sterfelijkheid, rouw en zorg veranderde. Dit suggereert dat Death Literacy niet uitsluitend cognitief ontwikkeld wordt, maar ook sterk verbonden is met ervaringsgerichte processen.

De bevindingen ondersteunen bovendien een relationele benadering van Death Literacy, waarbij kennis, ondersteuning en betekenisgeving mede gevormd worden binnen sociale netwerken en gemeenschappen. In die zin benadrukt deze studie dat Death Literacy niet enkel een individuele competentie is, maar ook *afhankelijk is van toegang tot gedeelde betekenskaders, sociale ondersteuning en open communicatie over dood en verlies*.

Tot slot onderstreept dit onderzoek het belang van contextgevoelige ondersteuning binnen agogische en maatschappelijke praktijken rond sterven, verlies en rouw. Professionals dienen aandacht te hebben voor de invloed van religieuze, culturele en levensbeschouwelijke factoren op de manier waarop jongvolwassenen omgaan met sterfelijkheid en betekenisgeving.

7. Slotreflectie

Ik begon deze masterproef met de vraag hoe jongvolwassenen omgaan met verlies en rouw, wanneer levensbeschouwelijke kaders wegvallen of verschuiven. Na de gesprekken met tien respondenten is mijn beeld oprecht veranderd.

Wat mij het meest opviel, was niet de theorie, maar wat de respondenten zelf vertelden. Een 30-jarige moslima zei dat ze na de dood van haar vader alles zelf moest uitzoeken. Ze noemde dat 'literate worden door die ervaring'. Een 27-jarige moslima was duidelijk: "Wat er na de dood gebeurt, daar heeft mijn religie antwoorden op." Een 20-jarige agnoste vertelde dat het verlies van haar geloof haar vrijheid gaf, maar ook een leegte die ze niet kon vullen. En een 30-jarige boeddhist sprak rustig over mediteren en wedergeboorte.

Elk gesprek bevestigde dat rouw geen universeel patroon volgt. Mensen vinden houvast in uiteenlopende dingen: een imam, een gebed, stilte, natuur, of niets. Dat laatste is ook een antwoord.

Drie dingen neem ik mee uit dit onderzoek.

Rouw is geen individueel probleem, maar een gedeelde ervaring. Wie rouwt, heeft een gemeenschap nodig die het verdriet kan dragen, of het gemis daaraan eerlijk benoemt.

Levensbeschouwelijke sensitiviteit is geen vage competentie. Het bepaalt of je iemand echt ziet of voorbijloopt. Je hoeft een geloof niet te delen om iemands houvast te respecteren.

Praat over de dood. Niet in moeilijke woorden, niet pas na drie drankjes, niet alleen in therapie. Gewoon vragen: "Hoe is het voor jou om iemand te verliezen?" Uit de interviews bleek hoe vaak dat níét gebeurt, uit ongemak of angst om te kwetsen. Daar kunnen agogen een verschil maken.

Deze masterproef heeft mij geleerd dat stilte rond de dood niet beschermt, maar eenzamer maakt. Rituelen, bidden, wandelen, kaarsjes branden, zijn geen luxe, maar manieren om betekenis te geven aan iets wat geen vanzelfsprekende betekenis heeft.

En het is oké om geen antwoorden te hebben. Zolang je maar blijft vragen stellen

Geciteerde werken

- Aoun, S. M., Breen, L. J., White, I., Rumbold, B., & Kellehear, A. (2018). What sources of bereavement support do bereaved people perceive to be helpful and why? Empirical evidence for the compassionate communities approach. *Palliative Medicine*, 32(8), 1378-1388.
<https://doi.org/10.1177/0269216318774995>
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55(5), 469-480.
<https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469>
- Arrowood, R. B., Coleman, T. J., Swanson, S. B., Hood, R. W., & Cox, C. R. (2018). Death, quest, and self-esteem: Re-examining the role of self-esteem and religion following mortality salience. *Religion, Brain & Behavior*, 8(1), 69-76.
<https://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1238844>
- Baarda, D. B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., Peters, V., van der Velden, T., & de Goede, M. (2013). *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (3e ed.). Noordhoff Uitgevers.
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 589-597.
<https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806>
- Breen, L. J., Kawashima, D., Joy, K., Cadell, S., Roth, D., Chow, A., & Macdonald, M. E. (2020). Grief literacy: A call to action for compassionate communities. *Death Studies*, 46(2), 425-433.
<https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1739780>
- Brinkmann, S., & Kvale, S. (2018). *Doing interviews* (2nd ed.). SAGE Publications.
<https://doi.org/10.4135/9781529716665>
- Bulut, M. B. (2023). Relationship between attachment and fear of death: The mediating role of religious coping. *OMEGA - Journal of Death and Dying*. Advance online publication.
<https://doi.org/10.1177/00302228231165123>
- Chidester, D. (1990). *Patterns of transcendence: Religion, death, and dying*. Wadsworth.
- Corr, C. A. (2015). The death system according to Robert Kastenbaum. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 70(1), 13-25.
<https://doi.org/10.2190/OM.70.1.b>

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139-167.

<https://doi.org/10.4324/9780429500480-5>

Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). SAGE Publications.

Crouch, M., & McKenzie, H. (2006). The logic of small samples in interview-based qualitative research. *Social Science Information*, 45(4), 483-499.

<https://doi.org/10.1177/0539018406069584>

D'Eer, L., Quintiens, B., Van Den Block, L., Dury, S., Deliens, L., Chambaere, K., Smets, T., & Cohen, J. (2022). Civic engagement in serious illness, death, and loss: A systematic mixed-methods review. *Palliative Medicine*, 36(4), 625-651. <https://doi.org/10.1177/02692163221077850>

Edwards, M., Wood, F., Davies, M., & Edwards, A. (2015). 'Distributed health literacy': A qualitative study of the role of social networks in health literacy. *Health Expectations*, 18(5), 1461-1472. <https://doi.org/10.1111/hex.12154>

Exline, J. J. (2013). Religious and spiritual struggles. In K. I. Pargament, J. J. Exline, & J. W. Jones (Eds.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality: Vol. 1. Context, theory, and research* (pp. 459-475). American Psychological Association.

<https://doi.org/10.1037/14045-025>

Fowler, J. W. (1981). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. Harper & Row.

Gijsberts, M.-J. H. E., Echteld, M. A., van der Steen, J. T., Muller, M. T., Otten, R. H. J., Ribbe, M. W., & Deliens, L. (2011). Spirituality at the end of life: Conceptualization of measurable aspects—A systematic review. *Journal of Palliative Medicine*, 14(7), 852-863.

<https://doi.org/10.1089/jpm.2010.0384>

Guest, G., Bunce, A., & Johnson, L. (2006). How many interviews are enough? An experiment with data saturation and variability. *Field Methods*, 18(1), 59-82.

<https://doi.org/10.1177/1525822X05279903>

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations* (2nd ed.). Sage Publications.

[https://doi.org/10.1016/S0007-6813\(05\)80786-8](https://doi.org/10.1016/S0007-6813(05)80786-8)

Hutchins, E. (1995). *Cognition in the wild*. MIT Press.

Illouz, E. (2007). *Cold intimacies: The making of emotional capitalism*. Polity Press.

Johansson, T., Bujacz, A., Kowalski, L., Tishelman, C., Nierop-van Baalen, C. A., Eriksson, L. E., & Cohen, J. (2025). Measurement invariance of the Death Literacy Index across Flemish Belgium, The Netherlands, and Sweden. *Death Studies*, 50(5), 815-823.
<https://doi.org/10.1080/07481187.2025.2468162>

Kastenbaum, R. (1972). On the future of death: Some images and options. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 3, 307-318.
<https://doi.org/10.2190/OM.3.4.c>

Kellehear, A. (2005). *Compassionate cities: Public health and end of life care*. Routledge.

Koenig, H. G., King, D. E., & Carson, V. B. (2012). *Handbook of religion and health* (2nd ed.). Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195118667.001.0001>

Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice-Hall.

Laranjeira, C., Dixe, M. A., Querido, A., & Stritch, J. M. (2022). Death cafes as a strategy to foster compassionate communities: Contributions for death and grief literacy. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 986031. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.986031>

Leonard, R., Noonan, K., Horsfall, D., Kelly, M., Rosenberg, J. P., Grindrod, A., Rumbold, B., & Rahn, A. (2021). Developing a death literacy index. *Death Studies*, 46(9), 2110-2122.
<https://doi.org/10.1080/07481187.2021.1894268>

Li, X., Che, S. L., Zhu, M., & Ng, W. I. (2024). What we learnt from parents' death experience: A cross-sectional study of death literacy and parent's death quality among adult children in China. *Palliative and Supportive Care*, 22(5), 1217-1225.
<https://doi.org/10.1017/S1478951523001912>

Mahamid, F., Chou, P., & Mansour, A. (2023). The correlation between religiosity and death anxiety during the COVID-19 pandemic in Palestine. *Journal of Muslim Mental Health*, 17(1).
<https://doi.org/10.3998/jmmh.3704>

Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98(2), 224-253.
<https://doi.org/10.1037/0033-295X.98.2.224>

Noonan, K., Grindrod, A., Shrestha, S., Lee, S., Leonard, R., & Johansson, T. (2024). Progressing the Death Literacy Index: The development of a revised version (DLI-R) and a short format (DLI-9). *Palliative Care and Social Practice*, 18, 26323524241274806. <https://doi.org/10.1177/26323524241274806>

Noonan, K., Horsfall, D., Leonard, R., & Rosenberg, J. (2016). Developing death literacy. *Progress in Palliative Care*, 24(1), 31-35. <https://doi.org/10.1080/09699260.2015.1103498>

Pagis, M., & Ariad, O. (2018). Alternative death rituals in Switzerland: Building a community of shared emotions and practices. *Journal of Contemporary Religion*, 33(1), 107-123. <https://doi.org/10.1080/13537903.2018.1408261>

Pargament, K. I. (2011). *Spiritually integrated psychotherapy: Understanding and addressing the sacred*. Guilford Press.

Pentaris, P., & Tripathi, K. (2020). Religious/spiritual referrals in hospice and palliative care. *Religions*, 11(10), 496. <https://doi.org/10.3390/rel11100496>

Richards, N., Koksvik, G., Gerson, S., & Clark, D. (2020). The global spread of death café: A cultural intervention relevant to policy? *Social Policy and Society*, 19(4), 553-572. <https://doi.org/10.1017/S1474746420000081>

Sheikh, A. (1998). Death and dying: A Muslim perspective. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 91(3), 138-140. <https://doi.org/10.1177/014107689809100309>

Spitzenstätter, D., & Schnell, T. (2022). Effects of mortality awareness on attitudes toward dying and death and meaning in life—A randomized controlled trial. *Death Studies*, 46(5), 1219-1233. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1815100>

Stephenson, P. S., & Berry, D. M. (2015). Describing spirituality at the end of life. *Western Journal of Nursing Research*, 37(9), 1229-1247. <https://doi.org/10.1177/0193945914550854>

Streib, H., Hood, R. W., & Klein, C. (2009). The religious development of young adults. In H. Streib (Ed.), *Xenosophia: Religious and philosophical development of young adults* (pp. 1-38). Springer.

Tadros, E., Salman, M., Ramadan, A., & Daifallah, N. (2022). Community sadness: Clinical recommendations for working with grieving Arab American families. *International Journal of Social Psychiatry*, 69(3), 602-612.

<https://doi.org/10.1177/00207640221138419>

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Brooks/Cole.

Vail, K. E., & Soenke, M. (2018). The impact of mortality awareness on meaning in life among Christians and atheists. *Religion, Brain & Behavior*, 8(1), 44-56.
<https://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1238847>

Vivekananda, K., Parratt, C., Tucker, M., & Leonard, R. (2020). The impact of online death literacy education on psychology students to have better end-of-life conversations. *Australian Psychologist*, 55(4), 410-422. <https://doi.org/10.1111/ap.12452>

Walter, T. (1994). *The revival of death*. Routledge.

Walter, T. (2017). *What death means now: Thinking critically about death and dying*. Policy Press.

Wortmann, J. H., & Park, C. L. (2008). Religion and spirituality in adjustment to bereavement: A comprehensive review. *Death Studies*, 32(7), 577-612.
<https://doi.org/10.1080/07481180802228580>

Bijlagen

Bijlage 1: Interviewschema

TOPIC GUIDE DEATH LITERACY INTERVIEWS

QUESTIONS	PROMPTS	TIMING
Introduction		
Read and sign ICF	- Uitleg onderzoek, ICF ondertekenen, anonimiteit, recht om te stoppen	5 min
DEEL 1: KENNISMAKING		
Kan je jezelf kort voorstellen?	- Leeftijd - Studie/werk - Leefsituatie	5 min
DEEL 2: PERSOONLIJKE ERVARING MET DOOD EN VERLIES		
Hoe wordt er in jouw omgeving over de dood gepraat?	- Bespreekbaar of taboe? - Verschil tussen generaties? - Is dat doorheen jouw leven al veranderd? - Voorbeeld	10 min
Heb je zelf al een ervaring met levenseinde meegemaakt? Kan je daar iets over vertellen?	- Heb je zelf al verlies meegemaakt? - Ernstige ziekte? Mantelzorg? - Hoe was die ervaring voor jou? - Had je steun? - Bij wie? (Familie, vrienden, gemeenschap zoals kerk/moskee?) - Wat miste je? - Voorbeeld	
DEEL 3: DEATH LITERACY EN DE ROL VAN RELIGIE/LEVENSBSCHOUWING		
Hoe zou je jezelf omschrijven qua geloof of levensbeschouwing?	- Religieus, spiritueel, zoekend, niet-gelovig? - Welke rol speelt dat in je dagelijks leven? - Is dat iets individueel of gemeenschappelijk voor jou?	30 min
Sterkt of steunt jouw levensbeschouwing/religie u in uw persoonlijke ervaringen?	- Waarom wel/waarom niet? - Voorbeeld	
Wat heb je daaruit geleerd, die ervaringen?	- Heeft dat je kijk op het leven veranderd? - Op welke manier heeft dat jouw kijk veranderd?	

Welke rol speelt jouw geloof/levensbeschouwing in hoe je naar de dood kijkt?	- Of speelt het helemaal geen rol? - Hoe uit zich dat?	
Welke rituele of tradities hebben jou geholpen in jouw ervaringen rond de dood?	- Gebeden, wakes, begrafenisrituelen, herdenken? (voorbeelden indien ze niet antwoorden)	
Hoe heeft je geloof of levensbeschouwing steun geboden bij verlies?	- Door de inhoud (wat je gelooft) of door de gemeenschap (mensen die meeleven)?	
DEEL 4: COMMUNITY & SOCIALE STEUN		
Bij wie ga jij terecht als je wil praten over de dood of verlies?	- Familie, vrienden, geloofsgemeenschap? - Internet? - Speelt levensbeschouwing een rol in wie je kiest voor steun?	10min
Wat zou een geloofsgemeenschap idealiter moeten bieden bij verlies?	- Troost, praktische hulp, rituelen, luisterend oor?	
DEEL 5: AFRONDING		
Heb je nog vragen of dingen die je kwijt die niet aan bod zijn gekomen?	- Bedanken - Checken hoe het gaat - Doorverwijzing indien nodig	5 min

Totaal: 65 minuten

Bijlage 2: Informed consent

We stellen u voor deel te nemen aan wetenschappelijk onderzoek. Dit onderzoek kadert in het afleggen van een Bachelor- of Masterproef van ... *naam* in een studietraject aan de Vrije Universiteit Brussel (hierna: VUB).

VUB neemt de verantwoordelijk op voor de Bachelor- of Masterproef en de verwerking van persoonsgegevens, samen met de student, en begeleidt de student bij het verzamelen, analyseren en veilig opslaan van de gegevens.

Indien u deelneemt, kunt u uw deelname op elk moment stopzetten, zonder daarvoor een reden op te geven.

Hieronder vindt u meer informatie over het onderzoek. Aarzel niet om ons bijkomende vragen te stellen.

1. Beschrijving van het onderzoek

- **Titel:** ...
- **Masterstudent:** ...
- **Promotor:** ...
- **Faculteit:** ...
- **Doel van het onderzoek:** ...
- **Praktische uitvoering:** *interviews/vragenlijsten/focusgroepen/experimenten + bijkomende informatie: aantal interviews en duurtijd de, opnames, tijd nodig om de vragenlijst in te vullen, aantal focusgroepen en duurtijd, onderzoeksperiode, ...*

2. Verantwoordelijke voor de verwerking van de gegevens

De student Mahdia Bourouina, Rouppestraat 1, Brussel, 0485723646, student agogische wetenschappen

Vrije Universiteit Brussel, Pleinlaan 2, 1050 Brussel, ondernemingsnummer 449.012.406

zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor deze studie en de bijhorende verwerking van persoonsgegevens.

3. **Voorwaarden voor deelname**
- beschrijf de inclusie-/exclusiecriteria*

4. Risico's/ persoonlijke voordelen

X Deelname houdt geen risico's in.

[of] Deelname houdt de volgende risico's in:

X Aan de deelname zijn geen persoonlijke voordelen verbonden.

[of] Deelname brengt de volgende persoonlijke voordelen mee:

5. Vertrouwelijkheid

We behandelen de verzamelde gegevens vertrouwelijk en respecteren de privacywetgeving, waaronder de Algemene Verordening Gegevensbescherming (GDPR).

6. Gegevens - Doel - Bewaartermijn – Overdracht

Voor dit onderzoek verzamelen we de volgende persoonsgegevens:

[naam, leeftijd, geslacht, e-mailadres, IP-adres, nummerplaat, waargenomen of gevraagde informatie, zoals "uw mening over...", "uw ervaringen met...",...]

Indien van toepassing: en de volgende gevoelige persoonsgegevens:

[gegevens betreffende ras of etnische afkomst, politieke opvattingen, religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, lidmaatschap van een vakbond, genetische gegevens, biometrische gegevens, gegevens over gezondheid, gegevens over seksueel gedrag of seksuele geaardheid]

We verwerken uw gegevens alleen voor wetenschappelijk onderzoek in het kader van het afleggen van een Bachelor- of Masterproef.

We bewaren uw gegevens gedurende **1 jaar** (*in principe één jaar*) na afloop van het onderzoek.

Uw gegevens kunnen worden hergebruikt voor wetenschappelijk onderzoek in het algemeen belang, op voorwaarde dat er beschermingsmaatregelen worden genomen.

Indien van toepassing: Als u daar uitdrukkelijk mee instemt, kunnen we uw gegevens tevens delen met ..., die uw gegevens kan gebruiken voor Voor het overige worden uw gegevens niet doorgegeven aan derden, tenzij met uw uitdrukkelijke toestemming of op grond van een wettelijke verplichting.

In uitzonderlijke gevallen, bv. indien je experts of personaliteiten interviewt en het belangrijk is voor het onderzoek om hun naam te vermelden, worden de gegevens niet gepseudonimiseerd of geanonimiseerd. Dan moeten de twee bovenstaande paragrafen geschrapt worden.

7. Citaten

Zonder uw uitdrukkelijke toestemming, zullen wij u niet citeren in publicaties.

8. Beveiliging

De opslag van uw gegevens biedt een hoge mate van bescherming, in overeenstemming met de richtlijnen van de VUB (VUB Charter van de onderzoeker, ICT-veiligheidsbeleid).

We zullen uw gegevens zo snel mogelijk pseudonimiseren. Dat betekent dat we gegevens waarmee u rechtstreeks geïdentificeerd kunt worden, zoals uw naam en e-mailadres, vervangen door codes. Er is een sleutel nodig om de codes terug te zetten naar de originele gegevens. Alleen de onderzoeker en de promotor hebben toegang tot deze sleutel.

Indien van toepassing: We zullen uw gegevens zo snel mogelijk anonimiseren. Dat betekent dat het niet langer mogelijk zal zijn om u te identificeren aan de hand van de gegevens. *(hou er rekening mee dat anonimiteit moeilijk te realiseren is en vaak ten koste gaat van de bruikbaarheid van de gegevens)*

In uitzonderlijke gevallen, bv. indien je experten of personaliteiten interviewt en het belangrijk is voor het onderzoek om hun naam te vermelden, worden de gegevens niet gepseudonimiseerd of geanonimiseerd. Dan moeten de twee bovenstaande paragrafen geschrapt worden.

9. Uw rechten

U hebt het recht uw gegevens in te zien, te verbeteren, te wissen, informatie over de verwerking te vragen, een kopie van uw gegevens te vragen, de manier waarop we met uw gegevens omgaan te beperken en ons te vragen uw gegevens aan derden over te dragen.

U hebt steeds het recht de toestemming om uw gegevens te verwerken in te trekken, zonder dat u daarvoor een reden moet geven. In dit geval kunnen we de resultaten verkregen aan de hand van de verwerking van uw gegevens vóór de intrekking van uw toestemming niettemin blijven gebruiken.

De uitoefening van uw rechten kan beperkt worden als dit ons onderzoek ernstig zou bemoeilijken.

10. Contact

Als u vragen hebt, of als u uw rechten wilt uitoefenen, kunt u contact opnemen met *(naam en contactgegevens van de Bachelor-/Masterstudent en/of de promotor)* of met de functionaris voor gegevensbescherming van de VUB (dpo@vub.be).

11. Klachten

Als u een klacht wilt indienen over de manier waarop wij met uw gegevens omgaan, kunt u contact opnemen met de onderzoekers, de promotor of de functionaris voor gegevensbescherming (zie contactgegevens hierboven).

Of u kunt een klacht indienen bij de Gegevensbeschermingsautoriteit:

Drukpersstraat 35, 1000 Brussel

tel. +32 2 274 48 00

E-mail: contact@apd-gba.be

Website: www.gegevensbeschermingsautoriteit.be

12. Verklaring van de onderzoekers

De onderzoekers bevestigen dat de deelnemer een exemplaar van dit document heeft ontvangen en dat ze alle eventuele vragen beantwoord hebben.

Naam: Mahdia Bourouina

Datum: ...

Handtekening: ...

13. Toestemming van de deelnemer

- X Ik heb alle nodige vragen kunnen stellen en ga akkoord met deelname aan het onderzoek.
- X Ik bevestig dat ik voldoe aan de voorwaarden om deel te nemen aan het onderzoek.
- X Ik begrijp dat mijn deelname aan het onderzoek vrijwillig is en dat ik mijn deelname op elk moment kan stopzetten, zonder dat ik daarvoor een reden moet geven.
- X Ik ga akkoord met het verzamelen en verwerken van de volgende gegevens voor het onderzoek: ... *naam, leeftijd, geslacht, e-mailadres, IP-adres, observatienotities (specificeer),* ...

- X *Indien van toepassing:* Ik ga akkoord met het verzamelen en verwerken van de volgende gevoelige gegevens voor het onderzoek: ... *gegevens betreffende ras of etnische afkomst, politieke opvattingen, religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen, lidmaatschap van een vakbond, genetische gegevens, biometrische gegevens, gegevens over gezondheid, gegevens over seksueel gedrag of seksuele geaardheid*

Bij het maken van video-opnames:

- X Ik ga ermee akkoord dat er video-opnamen worden gemaakt. De opnames worden omgezet in transcripties en zo snel mogelijk verwijderd.

Of

- O Ik ga er niet mee akkoord dat er video-opnamen worden gemaakt. In plaats daarvan zullen aantekeningen gemaakt worden.

Uw akkoord met het maken van video-opnamen is essentieel. Als u niet akkoord gaat, kunt u niet deelnemen aan het onderzoek.

Bij het maken van audio-opnames:

- X Ik ga ermee akkoord dat er audio-opnamen worden gemaakt. De opnames worden omgezet in transcripties en zo snel mogelijk verwijderd.

Of

- O Ik ga er niet mee akkoord dat er audio-opnamen worden gemaakt. In plaats daarvan zullen aantekeningen gemaakt worden.

Indien van toepassing: Uw akkoord met het maken van audio-opnamen is essentieel. Als u niet akkoord gaat, kunt u niet deelnemen aan het onderzoek.

Bij het publiceren van resultaten:

- X Ik geef toestemming voor het openbaar maken van de onderzoeksresultaten in publicaties, conferenties en dergelijke, zonder mijn naam te vermelden.

Of

- O *uitzonderlijk (bv. in geval van interviews met experts of personaliteiten en het belangrijk is voor het onderzoek om hun naam te vermelden):* Ik geef toestemming voor het openbaar maken van de onderzoeksresultaten in publicaties, conferenties en dergelijke, met

vermelding van mijn naam.

Uw akkoord met het openbaar maken van de onderzoeksresultaten in publicaties, conferenties en dergelijke met vermelding van uw naam is essentieel. Als u niet akkoord gaat, kunt u niet deelnemen aan het onderzoek.

Bij het publiceren met citaten:

- X Ik ga ermee akkoord geciteerd te worden in publicaties betreffende het onderzoek, zonder vermelding van mijn naam.

Of

- O Ik ga er niet mee akkoord geciteerd te worden in publicaties betreffende het onderzoek.

Indien van toepassing: Uw akkoord om geciteerd te worden in publicaties betreffende het onderzoek, zonder vermelding van uw naam, is essentieel. Als u niet akkoord gaat, kunt u niet deelnemen aan het onderzoek.

Of

- O *uitzonderlijk (bv. in geval van interviews met experts of personaliteiten en het belangrijk is voor het onderzoek om hun naam te vermelden):* Ik ga ermee akkoord geciteerd te worden in publicaties betreffende het onderzoek, met vermelding van mijn naam.

Of

- O Ik ga er niet mee akkoord geciteerd te worden in publicaties betreffende het onderzoek, met vermelding van mijn naam.

Indien van toepassing: Uw akkoord om geciteerd te worden in publicaties betreffende het onderzoek, met vermelding van uw naam is essentieel. Als u niet akkoord gaat, kunt u niet deelnemen aan het onderzoek.

Bij een voorgenomen doorgifte van gegevens aan derden voor commercieel of ander niet-academisch gebruik:

- X Ik ga ermee akkoord dat VUB de pseudonieme onderzoeksgegevens (dat wil zeggen na verwijdering van mijn naam en andere gegevens waarmee ik rechtstreeks geïdentificeerd kan worden) deelt met de volgende derden voor commercieel of ander niet-wetenschappelijk gebruik: *naam derde en precisering van het doel van het gebruik*

De VUB zal contracten afsluiten met deze partij(en), die een degelijke beveiliging van uw gegevens garanderen.

Indien van toepassing: Uw akkoord met het delen van uw gegevens zoals hierboven beschreven is essentieel. Als u niet akkoord gaat, kunt u niet deelnemen aan het onderzoek.

Naam: ...

Datum: ...

Handtekening: ...

^[1] Zie <https://gegevensbeschermingsautoriteit.be/burger/thema-s/recht-op-afbeelding/wet-van-30-juli-2018/het-beginsel-van-de-toestemming->

Bijlage 3: labelschema

Thema	Hoofdcode	Subcode	Sub-subcode
	Factual knowledge	Kennis over beschikbare bronnen	Kennnislacune
			Waar kan je terecht?
		Kennis over het sterfproces	Wat gebeurt er na de dood?
			Wat gebeurt er medisch?
		Kennis over rouw	Normale- of gecompliceerde rouw?
			Fasen van rouw
	Community/Social action	Belemmeringen in community	
		Taboe in omgeving	
		Eenzaamheid in rouw	
		Rol van de gemeenschap	Collectieve rituelen
			Delen van kennis in community
		Rol van sociaal netwerk	Steun van kennissen/buren
			Steun van vrienden
			Steun van familie

	Experiential knowledge	Ervaring met ondersteuning	Ondersteunt worden
			Anderen bijstaan in rouw
			Wat vonden ze moeilijk?
		Leren uit ervaring	Wat zouden ze anders doen?
			Wat hebben ze uit die ervaring geleerd?
		Eigen verlieservaringen	Verlies van een naaste
Religie/levensbeschouwing	Practical knowledge	Kennis over administratieve zaken	
		Kennis over praktische ondersteuning	
		Kennis over uitvaartmogelijkheden	
	Afwezigheid van religie	Alternatieven	
		Gemis van religieus kader?	
		Geen geloof	
	De rol van de religieuze gemeenschap	Rol van de religieuze leiders	
		Steun van de gemeenschap	
		Gebed en spiritualiteit	

	Religieuze praktijken en rituelen	Rituelen bij herdenking	
		Rituelen bij overlijden	
	Spanning met religie	Verplichting vs. overtuiging	
		Twijfel	
	Religieuze overtuigingen over de dood	Oordeel en verantwoording	
		Zin en betekenis van de dood	
		Het hiernamaals	
	Antwoord op OV1		
	Persoonlijke beleving van death literacy	Wat verstaan zij onder 'Death Literacy'?	
		Rol van community in hun eigen beleving	
		Mate van voorbereidheid	
		Hoe praten zij over Death literacy?	
Antwoord op OV2			
	Invloed op hun kijk op rouw	Invloed afwezigheid religie	
		Invloed van religie	
	Belangrijke rituelen/tradities/symbolen	Voor niet religieuzen	
		Voor religieuzen	
	Verschil zien met anderen	Religieuzen over niet-religieuzen	

		Niet religieuzen over religieuzen	
	Invloed op hun kijk op sterven	Invloed van religie	
		Invloed van afwezigheid religie	
Antwoord OV3			
	Kennis/houding/gedrag		
	Zoeken naar informatie of steun	Wat vinden ze?	
		Waar zoeken ze het?	
	Gedrag gevormd door overtuigingen	Vermijden van het thema	
		Voeren van gesprekken	
		Deelname rituelen	
	Kennisontwikkeling door community	Door seculiere gemeenschap	
		Door religieuze gemeenschap	
	Houding gevormd door overtuigingen	Nieuwsgierigheid	
		Acceptatie	
		Angst	
	Kennisontwikkeling door overtuigingen	Door afwezigheid religie	
		Door religie	

